

ДӘРИС ТЕЗИСТЕРІ

№1-дәріс

Тақырыбы: Терминологияның жалпы сипаты

Мақсаты: Қандай да бір ғылым саласындағы білім беруді тереңдетуде және мамандандыруда терминдердің алатын орны ерекше екенін ұғындыру.

Дәріс жоспары:

1. Терминге беріліп жүрген анықтамалар
2. Терминнің зерттелуі

Дәріс мәтіні (тезис)

Әр білім саласының өзіне тән ерекшелігі бар. Қолданылатын сөздерге өзінің мағынасына сай жеке термин сөздерін қалыптастырады. Терминдер–білім беру, өнер, мамандық салаларымен байланысты ерекше бір ұғымның орнына қолданылатын сөздер [1, 19].

«Термин» – латын сөзі. Алғашында бір заттың шегі, географияда да шекара мағынасында қолданылған. Қазіргі таңда көбінесе тіл саласында айтылып жүр, жаңа ерекше бір ұғым мағынасында да қолданылады. Термин көбінесе бір сөзден, кейде бірнеше сөзден де жасалынады. Саясат, экономика деген жай сөздер болып табылады, ал бұл сөздерден құрылған *саяси экономика, жаңа экономикалық саясат* деген сөздер термин ретінде қолданылады. Терминдер басқа бір заттардың аты ретінде кездеседі. Терминдер мағынасын өзгертпестен күнделікті жазуда да, жалпы қолданыста да бірдей мағынада қолданылады. Терминдер көбінесе қысқа және нұсқа мағынада болады. Термин ерекше ұғым, мағынасы бір сөздер, бірнеше сөзден құрылған сөз тіркесі, белгілі бір ұғымның өзгеріске ұшырамаған сөздері мен сөз тіркестері. Бір білім саласына тән түсініктер жиынтығы осы саланың термині ретінде саналады[1, 19].

Қазақ тіл білімінде бұл мәселелерде үнемі пікір бірізділігі болғанын атап көрсету орынды. Мәселен, Ө.Айтбаев: «термин дегеніміз, ең алдымен, негізінен белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика болып шығады» деген [5, 26].

Осы пікір қазақ терминологтарының бәріне ортақ. Оған дәлел ретінде қазіргі терминолог ірі ғалымымыз Ш.Құрманбайұлының пікірін келтірейік: «Терминді әдетте біз ең алдымен, адам қызметінің белгілі бір арнаулы саланың шеңберінде негізінен кәсіби мамандар тілінде арнаулы әдебиеттерде қолданылатын сөз деп ұғамыз»[6, 6]. Ө.Айтбаев пен Ш.Құрманбайұлының терминді анықтауында мағына, мазмұн жағынан елеулі айырма жоқ.

Терминология мәселесінде осы пікірді айтуға болады. Мәселен, Ш.Құрманбайұлы терминологияға төмендегідей анықтама берген: «Терминология кең мағынасында «адамның кәсіптік қызмет саласындағы қолданылатын арнаулы лексиканы қамтитын, тілдің сөздік құрамының бөлігі». Терминология – арнаулы сала ұғымдарының жүйелік ерекшелігін көрсете отырып, оның коммуникативтік қажеттігін өтеуге қызмет ететін атаулар жиынтығы»[5, 13]. Мұнда тек Ш.Құрманбайұлы салалық терминология мәселесімен ғылымды толықтырған.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сонымен бірге орыс тіл білімінде кейін пайда болған терминоведение терминін терминтану деп атауды ұсынған, бірақ оның терминологиядан айырмасын, ол терминнің неге керек екенін дәлелдемеген. Демек, бұл термин, терминология ғылым тіліне жатады деген пікір туғызды.

Терминдер тілдегі сөздерден, тілдік басқа да бірліктерден жасалып, белгілі мағынада адамдарға қарым-қатынас құралы қызметін атқарады. Сондықтан терминдер тілдік лексикалық бірлік болып саналады, оны ғалым дұрыс көрсеткен. Солай бола тұра, терминдер ғылыми-техникалық ұғымды білдіретін терминология жүйесінің мүшесі ретінде ғылым тіліне жасататынын ғалым терминдердің бір белгісі санаған.

Тұжырымдар

Терминдер—білім беру, өнер, мамандық салаларымен байланысты ерекше бір ұғымның орнына қолданылатын сөздер.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Терминология мәселелері / Құраст. Ш. Құрманбайұлы және т.б. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – 2-кітап. – 288 б.
2. Ш.Құрманбайұлы Терминтанушы құралы. Сөздік.-Астана: «Педагогика-Пресс ИД», 2009. -224 б.
3. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. –Алматы: Ғылым, 1988. -208 б.
4. Суперанская А.В. Общая терминология: вопросы теории. –М.: УРСС, 2004, - 245 с.
5. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Арыс» баспасы, 2007, - 618 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. Алматы: «Сөздік – Словарь», 2005. – 240 б.
7. Реформатский А. А. Введение в языкознание/Под ред. В.А. Виноградова –Москва: Аспект Пресс, 1996. - 536 с.
8. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М.: Высшая школа, 1986, -159 с.

№2 дәріс

Тақырыбы: Терминге қойылатын талаптар

Мақсаты: Терминге қойылатын талаптарды соңғы ғылыми пікірлер негізінде қарастыру, бұл мәселенің ғылыми да, тәжірибелік те маңызын ұғындыру.

Дәріс жоспары:

1. Терминнің дәлдігі
2. Терминнің қысқалығы
3. Терминнің жүйелілігі

Дәріс мәтіні (тезис)

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Ғылымда терминге түрлі талаптар қойылып жүр. Мәселен, Ө.Айтбаев өз кезіндегі ғалымдар пікіріне сүйеніп терминге қойылатын талаптарды белгі ретінде алып, терминнің І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақов сөздігіне негіздеп мынадай пікір айтқан: «Сонда термин дегеніміз, ең алдымен, белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика болып шығады. Оның басты белгілері: дәлдік, қысқалық, жүйелілік» [5, 163].

Бұл ғылымда бекіп терминге қойылатын талаптар деп аталып күрделене түсті. Ғалым Ш.Құрманбайұлы оларды жинақтап, пайдалы деген мына талаптарды сипаттаған: «1) терминнің бірмағыналылығы, 2) термин мағынасының дәлдігі, 3) терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы, 4) терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі, 5) терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы, 6) терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы, 7) эстетикалық талапқа сай келуі» [6, 9-12].

Терминге қойылатын талаптар 3 топқа бөлінді, олар:

- 1) мағынаға қатысты талаптар;
- 2) сыртқы тұлғасына қатысты талаптар;
- 3) қолданысына қатысты талаптар.

Терминге қойылатын талаптар - қазіргі заманғы термин жауап беруге тиісті негізгі шарттар.

Тіл мамандары мен терминтанушылардың басым көпшілігінің еңбектерінде атап көрсетіліп жүрген терминге қойылатын негізгі талаптар мыналар:

Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы. Бірнеше сөздің тіркесуінен тұратын көп сыңарлы терминнің ұғым атауы ретінде, атаусөз ретінде қолдану қолайлылық туғыза бермейді. Атау сөздердің қысқа да нұсқа болғаны жақсы-ақ. Тіл үнемділікті ұнатады. Тіліміздегі көптеген көп құранды тіркестердің лексикалануы, біріккен, кіріккен сөздердің пайда болуы, күрделі атаулардың ықшамдалуы осы үнем заңының талаптары.

Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі. Терминдер де негізінен жалпы әдеби тілдегі атау сөздер сияқты ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін пайдалану арқылы туындайды. Салалық мамандардың барлығы бірдей ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін, тілдік заңдылықтарды, дыбыстардың тіркесімі мен қосымшалардың жұмсалу ерекшелігін, сөздердің тіркесу қабілетін жетік біледі деп айту қиын. Сондықтан да терминологияда сөзжасам заңдылықтарын қанағаттандыра бермейтін термин сөздер ұшырасып қалып жатады.

Тілдік нормаға сәйкес келуі - кәсіби жаргондардың, фонетикалық және грамматикалық нормадан ауытқулардың болмауы.

Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы. Бұл талап терминнің ықшам болуы қажет деген талаппен үндеседі. Қазақ тілі жалғамалы тілдер қатарына кіретіндіктен неғұрлым қысқа, ықшам атауларға сөз тудырушы жұрнақтарды үсті - үстіне жалғау арқылы бір түбірден немесе негізден бірне- ше туынды сөз, жаңа атау жасауға болады. Ал көп құрамды атаулар бұл талапқа жауап бере бермейді. Бұл талапты терминге *сөз тудыруға (деривациялық) қабілеттілігі* деп те атайды. Ықшам жасалған, қысқа терминнен туынды термин жасау мүмкіндігі қашанда мол.

Терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы. Жалпы ғылым тілі бейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті,

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

нақтылықты қалайды. Сол себептен де ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің эмоционалдық тұрғыдан бейтараптық танытып, оларға экспрессияның тән болмауы талап етіледі.

Эстетикалық талаптарға сай келуі. Терминнің дыбысталуы айтуға қолайсыздық туғызбай, естуге жағымды болуы. Құлаққа қораштау естілетін, айтуға ауыр қарапайым лексика қатарынан, жаргон, арго сөздердің термин ретінде таңдалмағаны жөн.

Кейбір ғалымдардың «терминнің үндесімділігі» деп атап жүргені осы эстетикалық талапқа сәйкес келеді.

Терминнің үндесімділігі - терминге қойылатын бұл талаптың екі аспектісі бар. Оның біріншісі - терминнің айтуға қолайлы болуына байланысты туындайтын орфоэпиялық тұрғыдан жағымды дыбысталуы. Мысалы, *құқық*.

Екіншісі - термин өзі қолданылатын саладан тыс қажетсіз, жағымсыз ұқсастық (ассоциация) туғызбауы керек. Мысалы, *боқша, қарайғыр*, т.б.

Терминнің қолданысқа енгізілгендігі - терминді мамандардың, ғылыми қауымның қабылдауы немесе оның жаппай бірізді қолданыла- тындығы.

Синонимдердің болмауы - терминологиядағы «бір ұғымға - бір ғана атау» қағидатына сәйкес синонимдердің болмауы талап етіледі.

Инварианттылық - фонетикалық, графикалық, морфологиялық, сөзжасамдық және синтаксистік варианттардың болмауы.

Терминнің уәжділігі - термин мағынасының ұғынықты, өзі белгілейтін ұғымы жөнінде анық мәлімет беруі.

Жоғарыда аталған талаптарды терминнің мағынасына, тұлғасы мен қолданысына қарай - **семантикалық талаптар** (1. мағыналық қайшылықтың болмауы, 2. бірмағыналылық, 3. терминнің толық мағыналылығы, 4. синонимдердің болмауы), **терминнің тұлғасына қойылатын талаптар** (1. Тілдік нормаға сәйкес келуі, 2.терминнің ықшамдылығы (қысқалығы), 3. сөз тудыруға (деривациялық) қабілеттілігі, 4. инварианттылық, 5. уәжділік) және **прагматикалық талаптар** (қолданысқа енгізілгендігі, жатық айтылуы немесе жағымды дыбысталуы) деп үшке жіктеп қарастыру жиі ұшырасады.

Тұжырымдар

Терминге қойылатын талаптар - қазіргі заманғы термин жауап беруге тиісті негізгі шарттар.

Бақылау сұрақтары:

1. Семантикалық талаптар
2. Прагматикалық талаптар
3. Терминнің тұлғасына қойыла- тын талаптар

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. Алматы: «Сөздік – Словарь», 2005. – 240 б.
2. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. ФГД дис... авторефераты. 1997, - 42 б.

 <p>Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

3. Ш.Құрманбайұлы Терминтану: Оқу құралы. Алматы: «Атлас баспасы-2001», -244 б
4. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. –Москва. 1977, - 246 с.

№3 дәріс

Тақырыбы: Қазақ терминжасамының ғылыми қағидаттары

Мақсаты: Алаш зиялыларының термин жасау, өзге

тілдерден термин қабылдау және

оларды жазу қағидаттарын, терминжасамдағы негізгі ұстанымдарын талдау

Дәріс жоспары: .

1. А.Байтұрсынұлының тіл біліміне қатысты терминдері
2. Қазақ тілі терминдерін қалыптастырудағы Қ. Жұбановтың орны

Дәріс мәтіні (тезис)

Терминжасам тәжірибесі тұрғысынан алсақ, қазақ тіл білімі, әдебиеті терминдерін жасаған реформатор А.Байтұрсынұлы еңбектері ХХ ғасырдың алғашқы он жылдықтарындағы «Тіл – құралдан» бастау алады [1]. Қазірге кезде А.Байтұрсынұлы жасаған терминдердің қолданылғанына 100 жыл толды.

Терминдерді қазақ тілінің байырғы сөздерінен жасау – А.Байтұрсынұлы және алаш зиялыларының терминжасамдағы негізгі ұстанымы. Екінші ұстанымы – шетел терминдерін қабылдаумен байланысты. А.Байтұрсынұлы және алаш зиялылары шетел терминдерін қабылдауға қарсы болмаған. Тілде баламасы жоқ жағдайда шетел терминдерін қабылдауға болады, бірақ шетел терминдерін қазақ тілінің дыбыстық заңдарына сәйкестендіріп алу керек деп санаған.

Алаш оқығандары терминдерді *жат сөздер* және *пән сөздері* деп байырғы сөздермен атаған.

1924 жылы Орынбордағы оқу қызметкерлер ұйымының үйіндегі қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш сиезінде Елдес Омарұлы «Қазақша пән сөздер» тақырыпты баяндамасында: «Бұрын естілмеген жаңа сөз елге бірден түсінікті бола қоймайды. Бірақ пән сөз қазақтың өз тілінен алынып, мағынасы аз да болса тиісті ұғымды сездірерлік болса: оны түсіну қиын болмайды. Сондықтан пән сөзді қолдан келгенше қазақтың өз тілінен алу керек». «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, - оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек». «Тілдің заңына келмейтүн жат сөздер көбейіп кетсе,

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

тіл бұзылады, - тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады» - дейді [3, 96-97 - бб.].

Қазақ зиялыларының ішінде Халел Досмұхамедұлы қазақ тілінің негізгі заңы – үндестік заңы туралы «Қазақ – қырғыз тіліндегі сингармонизм» атты еңбек жазды. Аталмыш еңбекте Х.Досмұхамедұлы термин сөздерді қабылдау тұрғысында мынадай тұжырымдар айтқан: «Жат сөздерді туғандағы айтылуынан өзгертпей кіргізу керек, жат сөздерді өзгерту күнә деп жат сөздерді тілімізге әдейі, жорта, қалыбынан бұлжытпай, кіргізіп отырғандар бар. Бір тілге кірген жат сөз – бейне адамның қарнына түскен тағам». «Ауыздан кірген тамақ сіңу үшін денеге «өзімдік» бол үшін дене заңымен өзгеру керек». «Тілге кірген жат сөздер сіңу үшін, тілге «өзілік» болуы үшін сол тілдің заңымен өзгеріп, танымастай халге келуі керек». «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек. Жат сөзді өзгертпей бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады». «Арақ, шылым, аурулар, адам денесін бұзса, зорлықпен жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» [4, 147 – 148 - бб.].

Нәзір Төреқұлұлы қазақтың зиялы азаматы ретінде термин қабылдаудың тілдік заңдылықтарын «Қазақшадағы жат сөздердің өзгерілу заңы» деген еңбегінде көрегендікпен былай түсіндіреді: «Бірақ сертсіз, заңсыз жат сөздерді бос қоя беру де жарамайды, опыр-топыр болып тіліміздің негізгі заңдылықтарын бұзып, тас-талқанын шығарып жіберуі де бар. Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп жалпақ қазақ сөзі болып кірсін» [5, 62 - б.].

Алаш зиялылары А.Байтұрсынұлы, Н.Төреқұлұлы, Х.Досмұхамедұлы т.б. қазақ тілінің негізгі заңы – үндестік заңының сақталуын шырылдап қорғап, өз еңбектерінде жазып кетті.

Қорыта келе, қазіргі қазақ терминологиясы өзінің даму, қалыптасу тарихында бірнеше кезеңдерден өтті. Күнделікті қолданыста қалыптасып, дағдыға айналып кеткен қазіргі терминдердің бәрі бірдей кенет өз-өзінен бір күнде жасалмағаны белгілі. Оның әрқайсысының пайда болу, жасалу, қалыптасу жолы бар. Әрқайсысының ішкі мән-мағынасы мен сыртқы тұлғасында әрбір кезеңнің белгісі, мөрі бар. Әсіресе қазақ терминжасамындағы А. Байтұрсынұлы кезеңінің өміршендігі– терминдердің ұлт тілінде және тіл заңдылықтарын бұзбай жасалуында. Қазақтың шұрайлы тілі, үндестік заңына бағынған үйіріп түскен әдемі сөздері, сөз тіркестері сөз құдіретін паш етеді.

Тұжырымдар

Күнделікті қолданыста қалыптасып, дағдыға айналып кеткен қазіргі терминдердің бәрі бірдей кенет өз-өзінен бір күнде жасалмағаны белгілі. Оның әрқайсысының пайда болу, жасалу, қалыптасу жолы бар.

 <p>Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Бақылау сұрақтары:

1. Алаш зиялыларының термин алмасу жөніндегі көзқарастары

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 445 б.
2. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
3. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
4. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
5. Терминология мәселелері. 1-кітап. – Астана, «1С - Сервис» ЖШС, 2006. – 288 б.
6. Кемеңгерұлы Қ. Қотыр сөздер. // «Жаңа мектеп» журналы. 1926. – № 14-15.
7. Орысша-қазақша әскерлік атаулары. Қызылорда, 1926, 2005. – 136 б.
8. Гүлен Ф. Баян. Әдеби- философиялық ой –толғау. Алматы, 2009. - 175 б.

№4 дәріс

Тақырыбы: Авторлы терминдер

Мақсаты: Авторлы терминдер мен эпоним терминдерге түсініктеме беру. Таралуы мен қолданылу сипатына мәлімет беру.

Дәріс жоспары:

1. Қазақ ғалымдары жасаған терминдер
2. Эпоним терминдер

Дәріс мәтіні (тезис)

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Эпонимдер қазіргі уақытта адамдар қоғамдық кездесулер, тұрмыстық деңгейдегі коммуникацияда да қолданылады. Адамдар тіптен олардың эпоним екендігіне назар аудармаса керек. Өйткені көптеген шығарылған өнім, саяхатқа барғандағы қала атаулары, техникалық жабдықтардың және атғы басқалары эпонимдермен тікелей байланысты. Өйткені барлығы бір топ адамдардың еңбегі, ой ұшқырларының жемісі.

Эпоним дегеніміз жалқы есімдерің жалқы есімге айналуы. Бастапқыда бұл жалқы есімдер белгілі бір ортада ғана белгілі боп, қолданысқа ие болса, кейін әлемге таралып, жалпыхалықтық сипатқа ие болады. Эпонимдердің өзекті мәселелеріне байланысты көптеген ғалымдар лингвистер және де өзге де ғылым салаларының өкілдері өздерінің жұмыстарын арнаған. Олардың қатарына А. Азимов, М.Г. Блау, В.Н. Губина, С.Д. Шелова С.Б. Королева, В.М. Лейчика және тағы басқа ғалымдарды жатқызуымызға болады [1, 1].

Эпонимы (грек. есім беруші), антикалық дәуірде (Афина, Посейдон), осы есімдерден қала, тайпа, жергілікті жерлердердің аттары шыққан. Атап айтсақ, эллин тайпалары, Эгей теңізі. Осыған байланысты эпонимдер өздерінің индивидуальді, жеке есімнен жалпы, кең таралған есімдерге айналады. Яғни мұндағы эпонимдердің өзіне есім алған құдайлардың не тұлғалардың қасиетін бойы сіңіріп, сол тұлғалардың бейнесі, рухы іспеттес көрініс алады [1, 2]. Негізінен эпоним мағынасы антик дәуірінен басталған жалқы есімдер бір мағынаны, ал 18-19 ғасырдан кейін эпонимдердің семантикасы басқа, яғни мағынасы өзгеріп, басқа мағына береді. Оларды интонация арқылы ажыратуға болады. «Эпоньм» 19 ғасырға дейін осылай оқылып, екпін екінші сөзге түсіп тұр. Бұл жерде зерттеу объектісі субъект болды, яғни халықтың сиынатын құдайы не қадірлеп, қастерлейтін заттарын жатқызамыз. Оған мысал ретінде:

- а) Афина (ежелгі грек құдайы);
- ә) Секвойя (үндіс көсемінің есімінің құрметіне); б) Посейдон (су құдайы);
- в) Нарцисс (Кефис құдайдың баласы, өте сұлу құдай); г) Вулкан (ежелгі гректің от құдайы);
- д) Июнь (ежелгі рим құдайы Юнонаның құрметіне);

Эпонимдерің қазіргі уақытта бірнеше мәселелері бар. Оларға тоқталатын болсақ:

Эпонимдерді белгілі адамға не тұлғаға жатқызу қиындығы. Мысалға алатын болсақ, компьютерлерге орнатылатын антивирус бағдарламасын ойлап тапқан программист Касперски. Олар мысалға бірнешеу, бірнеше Касперски атымен аталатын программистер бар. Халық олардың аттарын атағанда көп жағдайда ойланбайды, тіптен өмірде бір-ақ Касперски деген программист бар деп ойлайды. Оған өзінің досымнан сұрағанда дәл осындай жауап естіп, куә болдым. Сонымен қатар кейде белгілі бір жаңалықты не ұғымды бірнеше адам ашады да, негізгі тұлғаның есімі беріліп, қосалқы үлес қосқан адамдар көлеңкеде қалады. кейбір жағдайларда оған эпоним берілмейді. Өйткені олардың бүкіл

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

есімін жазып, эпоним жасау мүмкін емес және де оны жеңіл формада жеткізуде мүмкін болмайды.

Көп жағдайда әлемдік бренд болып кеткен тауарлардың есімімен аталып кеткен басқа ұқсас тауарлардың құқықтары бұзылады. Мысалы, «Tefal» деп аталатын жылдам су қайнататын ыдыс-аяқ тауарлары әлемге танымал. Осы секілді басқа да есіммен тауарлар шықса, халық оны оларды жай ғана Tefal деп атай береді. Оларға солай айту өте жеңіл, ойларына сап түсе қалады және сол компанияның өнімі секілді қарайды. Бұл өз тарапынан басқа компаниялардың аты таралуына кедергісін тигізеді және репутациясына да нұқсан келеді деп айтсақ болады. Тағы бір мысал ретінде «Fairu» деп аталатын ыдыс-аяқ жуатын өнімді алсақ болады. Көптеген басқа ыдыс-аяқ жуатын өнімдердің осының көлеңкесінде қалып қала береді. Адамдар бір-бірімен сөйлескенде осы «Fairu» деп айта салғанды жөн көреді. Бірақ шын мәнінде адамдар «Капля» немесе «Ecover» деген ыдыс жуатын өнімдер болуы мүмкін. Бұл қазіргі таңда эпонимдердің өзекті мәселесі болып тұр.

Эпонимдердің бастапқы жалқы есім болып тұрғанда мағыналары немесе берілген есімнің объект ретінде басты назардан қалуы мүмкін. Мысалы, электромагнитті сәулені ойлап тапқан Альфред Нобель субъект ретінде назардан тыс қалуы мүмкін. Көп жағдайда адамдар ол сәуле туралы біліп, оны өз пайдасына қолдану туралы ғана ойланады. Және оның ойлап табушы адам туралы ұмытылып, тек жасаған дүниесі ғана халықтың есінде қалады. Өйткені бұл жерде субъект емес объект назар болып тұр. Тағы бір мысал ретінде «Кох таяқшасын» айтуға болады. Біз бұл жерде ауру туралы айтып отырмыз. Адамдар ойлап тапқан Кох туралы ойланбайды, оның өмірбаяны, қай жердің тумасы екені туралы. Біз көп жағдайда ол ғалымның ашқан зиянды таяқшалары туралы, оның адамның ағазсына қаншалықты зиян екеніне басты назар аударамыз.

Жалпы эпонимдер адамның сөздік қорын байытуға белгілі бір дәрежеде септігін тигізе ді. Адамның сөзі, пікірі айтылып жатқан салаға байланысты ғылыми, нақты болады. Керекті мағлұматты барынша толық жеткізеді. Мысалы, медицина туралы тақырып болып жатқанда «колы дірілдейтін ауру» дегеннен гөрі «Паркинсон ауруы» десе ғылыми және жинақы, құлаққа тұрпайы естілмей сөздік қорыныңыздың жинақы екендігін көрсетеді.

Тұжырымдар. Эпонимдер әрбір адамның лексиконында, сөйлемдерінде кездеседі. Уақыт өте келе, қоғам, заман өзгере келе оның айтылуы мен семантикасы да өзгеріске ұшырады. Оның негізгі себебі ол – ғылыми – техникалық революция, ғалымдардың пайда болуы олардың жаңа дүниелерді ойлап табуына түрткі болды. Міне, осы кезде эпонимдердің объектісі субъектіден гөрі ашылған зерттеуге ауысады және семантикасы өзгереді.

 <p>Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Бақылау сұрақтары:

1. Эпонимдер және эпонимдер мәселесі.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Ш.Құрманбайұлы. Қазақ терминологиясы. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б

№5 дәріс

Тақырыбы: Термин жасайтын шартты белгілер

Мақсаты: Шартты таңбалар, символдар, графикалық белгілер ғылымның белгілі салаларында терминдік қызмет атқаратынын, белгілі ғылыми ұғымдарды білдіретінін талдап жеткізу.

Дәріс сұрақтары:

- 1.Символдар
- 2.Графикалық белгілер
- 3.Диаграмма
- 4.Графикалық таңбалар

Дәріс мәтіні (тезис)

Қазір ғылымда түрлі символ, графика, диаграмма сияқты шартты белгілерді қолдану өте қатты күшейіп кетті. Ғалымдар қазіргі ғылымның даму қарқынына сай заңды құбылыс деп санайды. Бұдан түрлі таңбалар сөзді, сөйлеуді жеңеді деген пікір тумайды, адамдардың табиғи тілі ең күшті, баға жетпес құнды қатынас құралы, халықтың атабабадан келе жатқан бағалы қазынасы, оны басқа ешбір құрал ауыстыра алмайтыны – талассыз мәселе.

Олар түрліше аталып жүр. В.П.Даниленко ондай таңбаларды тілдік емес құралдар дейді [1, 35], З.М.Зорин мен М.И.Черемисина ондай таңбаларды математика тілі деп табиғи тілден бөліп атайды [2, 68].

Шартты таңбалар, символдар, графикалық белгілер ғылымның барлық саласына қатысты емес сөз-терминдерге қарағанда, олардың қолданылу аясы тар. Бірақ олар ғылымның белгілі салаларында терминдік қызмет атқарады, белгілі ғылыми ұғымдарды білдіреді. Көпшілік жағдайда жеке алғанда, олар мағынасыз белгілер. Мысалы a , b , c , t сияқты әріптер ғылымда белгі ретінде қолданылады. Мысалы, $a+b=c$, $c-a=b$ т.б. Осы әріптердің тұрақты белгілі мәні жоқ. Сондықтан әр ғылымда оған әр түрлі мән беріледі. Бұл әріптер математикада қосу, алудың нәтижесімен байланысты мәнді білдірсе, $a \times b=c$ дегенде басқа мәнді білдіреді. Ал химияда Д.И.Менделеевтің таблицасында 105 элементті

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

латын алфавитіндегі әріптер мен әріптердің тіркесімен белгілеген. Мысалы, Au – алтын, Ag – күміс, Cu – мыс, PL – қорғасын, U – уран, K – калий, O – кислород т.б.

Кіші әріптер гуманитарлық ғылымда да қолданылады, ол ойды белгілі тәртіппен білдіру үшін қолданылады. Мысалы, мәтінде санамалап мәселелерді көрсету қажет болған жағдайларда цифр қолданылатыны белгілі. Мысалы 1, 2, 3 немесе 1), 2), 3) т.б. Осымен бірге, цифрлар орнына сол мәнде әріптер де қолданылады. Оған академик Ө.Айтбаев еңбегінен мына мысалды келтірейік. Қазақ тіліндегі қоғамдық терминдердің негізгі көздері.

- а) араб-парсыдан енген терминдік атаулар.
- ә) орыс және орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер.
- б) алғашқы газет, журналдардағы термин сөздер.
- в) термин қызметіндегі кірме сөздер [4, 61].

Осы келтірілген үзіндідегі а, ә, б, в әріптері шартты түрде 1), 2), 3), 4) сандарының орнына алфавит тәртібі бойынша қолданылған. Бұл ғылыми еңбектерде жиі қолданылатыны белгілі. Демек, бұл да әріпті шартты белгі ретінде қолдануға жатады.

Геометрия саласында графикалық таңбалар өте көп, бір үшбұрыш таңбаның да бірнеше түрі бар: Мысалы,

- тік үшбұрыш, - тең қабырғалы үшбұрыш т.б.

Міне, бұл графикалық таңбалардың көп қолданылатынын, үлкен қызмет атқаратынын дәлелдейді.

Сондай-ақ математикада + (қосу), - (алу), x (көбейту), = (тең) сияқты графикалық белгі, таңбалардың қолданылатыны белгілі. Олар да үнемі бір мәнде қолданылады.

Осы сияқты бірнеше таңбаларды В.П.Даниленко төмендегіше көрсеткен: «в терминологии используются и такие символические (чисто графические) компоненты, которые не всегда переданы посредством слов: v – образное соединение, x – образное соединение, u – образное соединение, χ – образное соединение» [1].

Осы топқа оқу орындарындағы сабақты бастауға, аяқтауға шақыратын қоңырау да жатады.

Ал түрлі салада қолданылатын түрлі кестелер, сызбалар алуан түрлі. Кестелер қолданылмайтын ғылым саласын атау өте қиын. Кестелердің түрі өте көп, олар қажетіне қарай түрліше жасала береді.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Бұдан шығатын қорытынды: шартты таңбалар, символдар, кестелер ғылым түрін, саласын таңдамайды, тұрақты түрі жоқ, олар мақсатқа қарай алуан түрлі болады, осы белгілі тәртіпте нақты білдіруге көмектеседі, шартты белгілер тобына жатады.

Тұжырымдар. Өмір тәжірибесінде математика, физика, химия сияқты тағы басқа ғылымдарда түрлі таңба, символ, графика сияқты тағы басқа таңбаларды қолдану қалыптасқан. Бұлардың әрқайсысының аты, ережесі, мәні бар, олар тек бір мәнде түсініледі, ұғылады, оларда көп мағыналық жоқ.

Бақылау сұрақтары:

- 1.Шартты белгілер.
- 2.Шартты таңбалар

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. Исследование по русской терминологии. – М., 1971. – 231 б.
- 2.Зорин З.М., Черемисина М.И. О специфике языка слов и языка символов в научном описании (на материале физики). – Исследование по русской терминологии. – М., 1971. – 23 с.
- 3.Термины, определения и обозначения в области вопрямления переменного тока. Проект Б.М.Шляпошникова. – Л., 1940.
- 4.Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ. – Алматы, 1986. – 328 с.
- 5.Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

№6 дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық бірліктердің терминжасамға қатысы

Мақсаты: Терминжасам мен сөзжасам байланысын көрсету, мәлімет беру.

Дәріс жоспары:

1. Терминжасамның ерекшеліктері
2. Термин және сөзжасам байланысы

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Дәріс мәтіні (тезис)

Терминжасам тәсілдері сөзжасам тәсілдеріне негізделеді. Сонымен бірге, терминжасам тәсілдерінің өз ерекшеліктері де бар. Сөзжасам тәсілдері терминжасам тәсілдерінің негізін құрайды. Сөзжасамдық тәсілдер туралы сөз болғанда, оның бірте-бірте қалыптасқанын есте ұстау керек. Өйткені терминжасам тәсілдері де бірте-бірте қалыптасады. Сөзжасам тәсілдері, олардың түрлері туралы теория А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» кезінде қалыптаспаған еді. Сондықтан А.Байтұрсынұлы «Тіл-құралында» сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық, семантикалық тәсілдері терминдерін қолданған жоқ. Бірақ сөзжасамдық тәсілдер негізінде жасалатын туынды сөз мәселелерін ол жазды. Мәселен, жұрнақ, туынды сөз, қос сөз (жалпылағыш қос сөз, жалқылағыш қос сөз), зат есімнен туған сөздер, оны есімнен туған сөздер, етістіктен туған сөздер, туынды етістіктердегі жұрнақтар, етістіктен туатын басқа сөздердегі жұрнақтар түрінде сөзжасамның негізгі мәселелерінен «Тіл-құралда» мәлімет берілген [1, 182-255]. А.Байтұрсынұлының бұл пікірлері кейін жұрнақ теориясының дамуына, туынды сөздер, зат есімнің синтетикалық сөзжасам теориясына, сын есім, етістік сөзжасам теориясына негіз болды. Рас, А.Байтұрсынұлы үлгісі ұзақ сақталды. А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің, қазақ әдебиетінің терминін жасағанда, тек қазақтың байырғы сөздеріне сүйенді және қазақтың байырғы сөздерінен ғылыми термин жасауға болатынына сенді, оны уағыздады, оны іс жүзінде дәлелдеді. Н.Сауранбаев 1953 жылғы «Қазақ тілі» деген атпен шыққан педучилищелерге арналған оқулығында «Зат есімнің жасалуы», «Сын есімдердің жасалуы», «Етістіктің жасалуы» терминдерін қолданып, сөз таптарының сөзжасамы мәселесін көтерді [2]. Бұдан қазақ тілінде сөзжасам мәселесі жұрнақ арқылы туынды сөздің жасалуынан басталғаны байқалады. 1960 жылы шыққан Ғ.Әбухановтың «Қазақ тілі» оқулығында «Зат есім сөздерін тудыру тәсілдері» деген тақырып берілген [3, 97]. Бірақ оқулықта сөзжасамдық тәсілдер аталмаған. Тек 1964 жылғы А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі. Морфология» жоғары оқу орнына арналған оқу құралында морфологиялық (синтетикалық), синтаксистік (аналитикалық) тәсілдер көрсетіліп, оларға бірінші рет мынадай анықтамалар берілген: «Морфологиялық тәсіл деп түбір сөзге я туынды сөзге қосымшалар қосу арқылы жаңа сөз тудыру тәсілін айтамыз да, синтаксистік тәсіл деп түбір (я туынды) сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы сөз тудыру тәсілін айтамыз» [4, 108]. 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасы» кітабында сөзжасамдық тәсілдер дәл жоғарыдағы пікірді қайталаған [5, 16]. Ал 1974 жылғы А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» атты жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқулықта сөзжасамның мына үш түрі берілген: «Сөйтіп, грамматикалық жолмен сөз тудырудың үш түрлі тәсілі бар, оның біріншісі – морфологиялық тәсіл, екіншісі – синтаксистік тәсіл, үшіншісі – морфологиялық-синтаксистік (я синтаксистік-морфологиялық) тәсіл» [6, 90]. Қазақ тілінің сөзжасамында тәсілдерді бұлай топтастыру да толық қалыптаспады, әсіресе тәсілдің үшінші түрі танылмады. 1989 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда ғана қазіргі қолданыстағы сөзжасамдық тәсілдердің үш түрі алғаш рет беріліп, ол ғылымда қалыптасып, орнықты. Монографияда: 1) синтетикалық (морфологиялық), 2) аналитикалық (синтаксистік), 3) лексика-семантикалық тәсілдер

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

берілген [7, 64]. Сонымен бірге, монографияда әр сөзжасамдық тәсіл алғаш рет ғылыми негізде толық сипатталған. Бұл сөзжасамдық тәсілдерге алғаш рет берілген толық ғылыми сипаттама болды. Монографияда синтетикалық тәсіл термині түрліше аталып жүргенін ескерту арқылы синтетикалық тәсіл терминінің қалыптасып үлгермегенін аңғартқан. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауға түбір сөз бен жұрнақ қатысатынын, олардың атқаратын қызметін анықтап, синтетикалық тәсіл арқылы жасалатын модельдер (үлгілер) мен типтерге, олардың түрлеріне, түбір морфемаға мағынасы мен құрылымына, жұрнақтарға жан-жақты сипаттама берген [7, 65-88]. Бұл сөзжасам тәсілдеріне қазақ тіл білімінде толық берілген алғашқы сипаттама. Монографияда сөзжасамның аналитикалық тәсілі де кең талданған. Аналитикалық тәсіл өте көне тәсіл деп саналып, оның дүние жүзі тілдерінен алатын орны жан-жақты сипатталған. Сонымен бірге түркі тілдері сөзжасамында белсенді қызмет атқаратыны дәлелденген. Қазақ тілінде аналитикалық тәсілдің іштей 4 түрге бөлінетінін төмендегіше көрсеткен: «Тілімізде аналитикалық тәсілдің мынадай ішкі түрлері бар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту [7, 91]. Монографияда бұл тәсілдердің бәрі өте толық дәлелденген. Осы мәселеде тірек сыңар, ауыспалы сыңар, туынды мағына мәселелері мұқият талданған. Сол арқылы аналитикалық тәсілде сөзжасамға қатысатын тілдік бірліктер де талданған. Лексика-семантикалық тәсіл сөзжасамдық тәсілдер қатарына алғаш рет осы монографияда қосылып, ғылыми сипаттама алған. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөз жаңа мағынаға ие болып, омоним сөздер қатарын толықтырып, сөз басқа сөз табына да өтеді деп сипатталған [7, 99]. Осы монографиядан кейін лексика-семантикалық тәсіл қазақ тіл білімінде танылып, барлық еңбектерде көрсетілетін болды. Сонымен бірге, сөзжасамдық тәсілдер мәселесі барған сайын толықтырылып, нақтыланып анықталды. Мәселен, 2002 жылғы «Қазақ грамматикасында» негіз сөз бен туынды сөздің мағыналық байланысы, сөзжасамдық жұрнақтың екі түрі – лексикалық мағына жасайтын, лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар туралы мәлімет берілген және сөзжасамдық жұрнақтардың сөз таптарына қатысы дәлелдену арқылы синтетикалық тәсіл толықтырылған. «Қазақ грамматикасында» аналитикалық тәсіл сөзқосым, қосарлану, қысқарту тәсілдерінің мәнін, түрлерін, дамуын дәлелдеу арқылы толықтырылған. «Грамматикада» лексика-семантикалық тәсіл мәселесі де нақтыланып, толықтырылған. Мәселен, лексика-семантикалық тәсілде сөздің дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып жаңа мағынаға ие болуына байланысты оның лексика-семантикалық тәсілге жататыны әр сөз табы арқылы анықталған. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздің сөз табын сақтауы да, сөз табын ауыстыруы да мүмкін екені дәлелденген. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің басқа сөз табына көшудің ішкі заңдылықтары ашылған [8, 203-208]. 1989 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» монографиясынан бастап-ақ ғалымдар сөзжасамның 3 тәсілін қабылдап, өз еңбектерінде қолдана бастады, оған терминология ғалымдары да жатады. Сөзжасамдық тәсілдің осы 3 түрі «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында беріліп, ол ғылымда орныққан заңдылық ретінде танылған [9]. Сөзжасам мәселесінде сөзжасамдық тәсілдер мәселесі негізгі орын алатыны белгілі. Бұл мәселе терминжасам мәселесіне байланысты елеусіз қалды деп айта алмаймыз. Терминолог ғалымдар еңбектерінде қажетіне қарай оған көңіл бөліп отырған.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Мәселен, терминология саласының ірі маманы академик Ө.Айтбаев ғылымда аталып жүрген мына тәсілдерді атап, оларға талдау жасаған: «1) семантикалық тәсіл, 2) морфологиялық тәсіл, 3) синтаксистік тәсіл, 4) калькалау тәсіл, 5) сөз қысқарту (аббревиациялау) тәсілі» [10, 253]. Ғалым терминжасамның семантикалық тәсілін талдай келе, ол пікірлерін төмендегіше қорытады: «Сонымен, семантикалық тәсіл терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толығы, байи түсуіне үлкен септік жасайтын негізгі амалдың бірі болып табылады. Мұның тағы бір атап айтылуға тиісті ерекшелігі сол арқылы жасалған терминдер терминжасамның өзге амалдарына қарағанда, әрі қысқа, әрі нұсқа болып шығатыны. Сондықтан да терминжасам процесінде бұл тәсілді сарқа пайдаланып отыру қажет» [10, 259]. Ғалым еңбегінде калькалау тәсілі туралы жай аудармадан калькалаудың айырмасы мәселесіне жақсы түсінік берген. Сондай-ақ, ғалым калькалану арқылы жасалған сөздерді зат есім сөздер тобына жатады деп танып, калька-терминдердің екі түрін, яғни мағыналық және мағыналық-құрылым тұрғысындағы түрін атаған. Оны ғалымның өз сөзімен келтірген дұрыс. Ол төмендегідей: «Калькалану тәсілі арқылы жасалып, тілімізге енген терминдерді екі ыңғайда қарастырып, танып білу керек сияқты. Бірі – мағыналық калька, яғни сөзбе-сөз аударма емес, түбір сөздің негізгі мағынасын беру, екіншісі – мағыналық құрылымын (структурно-смысловые слова) беру. Бұл тәсіл бойынша термин сөзбе-сөз аударылады. Онда сөздің негізгі мағынасын берумен қатар, оның бөлінбес бөлшектері мен синтаксистік құрылымын да сақтау көзделеді» [10, 269]. Терминжасамда өзіндік орны бар бір топ терминдер бар, олар химия, физика, математика, техникаға қатысты терминдер. Олар осы салаларда үлкен қызмет атқарады. Мысалы, көпшілікке мәлім математикадағы мына таңбаларды алайық: =, ≠, >, <, \|. Бұл таңбалардың әрқайсысы белгілі ұғымды білдіреді. Мәселен, = тең, ≠ тең емес, > көп, < аз т.б. Математика, химияда латын әріптері белгілі мәнде қолданылатыны белгілі. α, β, γ, A, B, C т.б. Таңбалардың бір тобы жол бойында көп қолданылатыны белгілі. Әсіресе, ғылымның түрлі саласында қолданылатын таңбалар, символдардың прагматикалық мәні оларды терминология саласында қарауды нұсқайды. Бұл мәселелер туралы зерттеулер қазақ тіл білімінде кездеспеді. Мамандар арасында, оқыту ісінде ондай таңбалар жиі қолданылатыны белгілі. Демек, олардың да зерттелуі қажет. Терминдердің сөзжасам жүйесі бар. Бірақ терминдердің сөзжасам жүйесі арнайы зерттелмеген. Оның әр мәселесі жөнінде түрлі пікірлер, белгісіз, анықталмаған ғылыми ұғымдар өте көп. Терминжасам – жүйелі құбылыс, оның яғни жүйенің бір мүшесіне терминжасамдық тәсілдер жатады. Терминжасам тілдің сөзжасам жүйесінің бір мүшесі, бір тармағы болғандықтан, ол сөзжасамның жалпы заңдылықтарын сақтайды, оған бағынады, ол терминжасамда қолданылады. Олай болса, терминжасамда сөзжасамның тәсілдері түгел қолданылады. Сонымен бірге, терминжасамның өз ерекшелігіне байланысты тәсілдер де терминжасам тәсілдерінен орын алады. Терминжасам мәселесіне арнайы назар аударған ғалым-Ш.Құрманбайұлы. Ғалым монографиясында терминжасам тәсілдерінің мына түрлерін көрсеткен: 1) синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, 2) аналитикалық (синтаксистік) тәсіл, 3) терминдену (лексика-семантикалық) тәсілі, 4) калькалау тәсілі [11, 99-165]. Термин сөздердің тіліміздегі аумағы өте үлкен. Оған 30 томдық терминологиялық сөздік толық

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

дәлел болады. Бұл сөздік қорымыздағы үлкен байлық. Тіліміздегі осы үлкен байлық жан-жақты толық зерттелген деп айтуға әлі ерте демекпіз. Термин мәселелерін зерттеген ірі ғалымдарымыз барын білеміз. Академиктер Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев, профессор Ш.Құрманбайұлы сияқты ғалымдарымыз – қазақ терминология ілімін зерттеушілер. Қазір заман өзгерді, талап та өзгерді. Кеңес заманы кезінде орыс тілінен терминдер біріздендіру саясаты бойынша дайын қалпында қабылданды. Осы саясаттың нәтижесі туралы Ш.Құрманбайұлы сөзін келтірелік: «Оған 70-80 пайызын орыс терминологиясымен ортақ терминдер құрайтын біздің терминологиялық лексикамыз бен біз тәрізді одақ құрамында болған көптеген халықтардың терминологиялық қоры құрамына қарап-ақ көз жеткізуге болады» [11, 33]. Әрине, кеңес заманында жат тілдегі дайын терминді қабылдау саясаты кезінде терминжасам теориясын зерттеу мәселесі қойылған емес. Бұл жағдай ұзаққа созылды. Қазір терминологиядағы кемшіліктерді жою мәселесі көтерілуімен байланысты ғана терминжасам мәселесін зерттеудің теориялық, практикалық жағынан маңызы артып отыр. Терминологияның келесі маманы Ш.Біләлов терминжасам тәсілдерін өзінше түсіндірген: «Сонымен, 1-ереже бойынша баламалық жаңа сөз қалай жасалады? Біріншіден, сөзге қосымша, жалғаулықтар жалғану арқылы жасалады. Мысалы, көрме (хорда), жарма (биссектриса), кейіптеме (формула), түзгі (элемент), қосым (интеграл), ажырам (дифференциал), үстеме (мантисса), бүйірлік (абсцисса), беттік (ордината), төбелік (апликаата), қиынды (сектор), тікше (прямоугольник)... Екіншіден, жаңа сөз сөздердің бірігуі арқылы жасалады: теңқиық (ромб), ішжиын (подмножество), қиықша (параллелограмм), қиықшақ (параллелепипед), костабан (трапеция), кілшоқы (пирамида), екімүше (бином), баскерме (диаметр)... Үшіншіден, сөз тіркестері арқылы жасалады: алғашқы берне (первообразная)...» [12, 24-25]. Алайда, тіл білімінде терминжасам тәсілдері туралы пікір тұрақталған деп айтуға болмайды, бұл мәселеде пікір алалығы күшті. Кейбір ғалымдар терминжасамда сөзжасамдық тәсілдердің түрлерінің атауы, яғни терминдерін өзгертуді де ұсынады. Ол туралы С.В.Гриневтің пікірін келтіруге болады. С.В.Гринев терминжасам тәсілдерін былай атауды ұсынады: семантикалық терминжасам, морфологиялық терминжасам, синтаксистік терминжасам, морфолого-синтаксистік терминжасам, терминологиялық алмасым [13, 67]. Ал О.П.Фролова терминдену, күрделі терминдер жасау, алмасу тәсілдерін атаған [14, 4]. Көпшілік ғалымдар синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, лексика-семантикалық тәсіл терминдерін қолданып жүр. Қосымшалы терминжасам (суффиксальные терминообразования), транспозиция, словосложение, лексикализация терминдерін қолданушы ғалымдар да бар. Бұдан терминжасам тәсілдері мәселесінің әлі толық шешілмегенін аңғаруға болады. Тілдің сөзжасам тәсілдерінің бәрі терминжасамда қолданылады. Терминжасамның өзіндік ерекшелігі де бар. Терминжасамда тілдің сөзжасамдық тәсілдері қолданылатын болғандықтан, терминжасам тілдің сөзжасам заңдылықтарына бағынады. Сондықтан терминжасамның синтетикалық тәсілі де сөзжасамның синтетикалық тәсілінің заңдылықтары бойынша қызмет етеді. «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында синтетикалық тәсіл туралы мынадай мәлімет берілген: «Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы сөз, 2) сөзжасамдық жұрнақ» [9,34]. Бірақ терминжасамның өз жұрнағы жоқ. Сондықтан

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

терминжасамда тілдің сөзжасам жүйесінің жұрнақтары қызмет етеді, онда сөзжасам заңдылықтары толық сақталады. Сөзжасамның аналитикалық тәсілі де терминжасамда белсенді қолданылады. Тек, терминжасамда оған қатысатын лексикалық бірліктер терминнің дефинициясына сай таңдалады.

Тұжырымдар. Терминдердің сөзжасам жүйесі бар. Бірақ терминдердің сөзжасам жүйесі арнайы зерттелмеген. Оның әр мәселесі жөнінде түрлі пікірлер, белгісіз, анықталмаған ғылыми ұғымдар өте көп. Терминжасам – жүйелі құбылыс, оның яғни жүйенің бір мүшесіне терминжасамдық тәсілдер жатады. Терминжасамда тілдің сөзжасамдық тәсілдері қолданылатын болғандықтан, терминжасам тілдің сөзжасам заңдылықтарына бағынады. Сондықтан терминжасамның синтетикалық тәсілі де сөзжасамның синтетикалық тәсілінің заңдылықтары бойынша қызмет етеді.

Бақылау сұрақтар:

1. Терминжасам мен сөзжасам байланысы.
2. Терминжасамдағы сөзжасамдық бірліктер.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Педучилищелерге арналған. – А. 1953. –219 б.
3. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. Педучилищелерге арналған оқулық. 1960. –366 б.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. –Алматы: Мектеп, 1964. –398 б.
5. Қазақ тілінің грамматикасы. –Алматы: Ғылым, 1967. –263 б.
6. Ысқақов А. Қазақ тілі. Морфология. –Алматы: Мектеп, 1974. –407 б.

№7 дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық жұрнақтардың терминжасамға қатысы

Мақсаты: Терминологияның әр саласында әдеби тілде бар жұрнақтар қолданылғанылатындығын, сол қолданылатын жүзден астам сөзжасамдық сөзжасамдықсөздің мағынасына қарай ерекшелігін түсіндіру. Әр жұрнақтардың терминологияның әр саласындағы қызметі әр түрлі екеніні ұғындыру.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Дәріс жоспары:

1. Синтетикалық тәсіл
2. Өнімді жұрнақтар
3. Өнімсіз жұрнақтар

Дәріс мәтіні (тезис)

Терминжасамның лексикалық бірлігі және сөзжасамдық жұрнақтан тұратын екі бірлігі бар. Бұл екі терминжасам бірліктерінің арасында бірсыпыра айырма бар. Ол екі терминжасамдық бірліктің мағынасына да, қызметіне де қатысты. Егер лексикалық бірлік атынан көрініп тұрғандай мағыналы сөздер болса, сөзжасамдық жұрнақтарда лексикалық мағына жоқ екені белгілі. Сондықтан лексикалық бірліктер тілде жеке дара қолданылып жүрген сөздер, дербес сөздер болса, жұрнақтарда ол қасиет жоқ. Терминжасамдық бұл екі бірліктің негізгі айырмасы сөзжасамдық қызметіне байланысты. Лексикалық бірлік қатыспай ешбір термин жасалмайды. Сөзжасамдық жұрнақсыз термин жасала береді. Өйткені жұрнақ тек морфологиялық тәсіл арқылы ғана терминжасамға қатысады. Лексикалық бірлік терминжасамның барлық тәсіліне қатысады.

Дегенмен, сөзжасамдық жұрнақтың, морфологиялық тәсілдің сөзжасамда, терминжасамда атқаратын қызметі өте жоғары бағаланады.

Бұл мәселеге қазақ тілінің терминолог ғалымдары алғашқы еңбектерінен бастап-ақ назар аударып келеді. Мәселен, Ө.Айтбаев сөзжасам тәсілдерін түгел толық қамти келе, морфологиялық тәсіл туралы мынадай пікір айтқан: «Морфологиялық немесе синтетикалық тәсіл дегенде әңгіме қазақ тілінің сөз жасауға, сөз түрлендіруге қатыстырылатын қосымшаларының термин жасаудағы рөлі жайында болмақ» деп, зат есім жұрнақтарын атаған [1, 110]. Сонымен бірге ғалым өнімді жұрнақтарды көрсеткен, ол төмендегідей: «Жалпы, қазақ тілінің сөзжасамға қатыстырылатын қосымшалары туралы әңгіме қозғалғанда, мамандар -шы, -ші, -лық, -лік, -шылық, -шілік, -ма, -ме, -ыс, -іс, -с, -ым, -ім, -іл, -ыл, -л, -қы, -кі, -у қосымшаларын өнімділер қатарына қосып жүргенін ескеру керек» – деп сөзжасам теориясына сүйенуді ұсынған және өнімді санаған жұрнақтарды талдаған.

Ш.Құрманбайұлы сөзжасамдық жұрнақ арқылы жасалатын морфологиялық тәсіл туралы былай деп жазған: «Қазақ тіліндегі сөзжасамның тәсілдері мен жолдары ішіндегі ең өнімділерінің бірі – қосымшалар арқылы сөз жасау тәсілі деп саналады. Сөзжасамның бұл түрін тіл білімінде синтетикалық тәсіл немесе морфологиялық тәсіл деп атайды» [2, 101].

Ғалымның бұл пікіріндегі «ең өнімділерінің бірі» деген сөзге назар аударалық. Ол өнімділік жұрнаққа байланысты. Сөзжасамдық жұрнақтар бір сөзжасамдық тәсілде қолданылғанымен, бір жұрнақ арқылы бірнеше жүздеген туынды сөз, термин жасалады. Мәселен, 2000 жылғы әскери іс терминологиялық сөздігінде -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік жұрнағы арқылы 226 термин жасалған. Ал бұл жұрнақ терминологиялық салалардың

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

бәрінде терминдерді өте өнімді жасаған. Сонда терминологиялық көп сериялы томда қанша термин жасағанын санап жеткізу өте қиын. Міне, бұл сөзжасамдық жұрнақтардың ересен зор қызметін дәлелдейді. Сондықтан да морфологиялық тәсіл өте өнімді тәсіл саналады.

Ғалым С.Исаев сөзжасамдық жұрнақтардың яғни сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жасалу үлгілерінің өнімді, өнімсіз болу қасиеті туралы былай дейді: «...сөзжасамның жеке-жеке үлгілерінің жаңа сөз жасауда, сөйтіп тілдің лексикалық құрамын байытуда рөлі біркелкі емес. Бір сөзжасам үлгілері арқылы жүздеген, мыңдаған жаңа сөздер жасалып, тілдің сөздік құрамынан берік орын алады, ал екінші бір сөзжасам үлгілері негізінде бірлі-жарым ғана жаңа сөз жасалған болып шығады. Сондықтан да сөзжасам процесіне, сөзжасам үлгілеріне, біріншіден, өнімділік-өнімсіздік сипат, екіншіден, құнарлылық-құнарсыздық, үшіншіден, ол жасалған туындылардың немесе сөзжасам үлгілерінің тілде қолданылу мүмкіндіктері белгілі мәтіннің жанрлық-стильдік сипатына байланысты жиі қолданылып, сол жанрдың я стильдің қолданылуындағы бір тілдік көрсеткіш болу немесе керісінше болмау сияқты статикалық қасиеттер тән болып отырады» [5, 282].

Ғалымның бұл сөзіндегі өнімділік-өнімсіздік туралы пікірі және сөзжасамдық жұрнақтардың белгілі жанр-стильдің көрсеткіші болатыны туралы пікірі біздің қарастырып отырған мәселемізге қатысты.

Тілдегі сөзжасамдық жұрнақтарды терминология салалары ішкі мазмұнына қарай талғап пайдаланады. Сондықтан да тілдегі сөзжасамдық жұрнақтардың бәрі терминологияның бір саласының терминжасамынан орын алмайды. Тілдің барлық сөзжасамдық жұрнақтарымен жасалатын бірде-бір терминология саласы жоқ. Оған дәлел ретінде математика терминдері 23 жұрнақ, химия саласының 30 сөзжасамдық жұрнақ, физика, астрономия саласының терминдерінің 33 жұрнақ арқылы жасалуы терминологияның әр саласының терминдерін жасайтын жұрнақтардың арасында айырма барын дәлелдейді. Бірақ әр саланың терминжасамында ешқандай ұқсастық жоқ деуге болмайды. Ол кейбір сөзжасамдық жұрнақтардың терминологияның түрлі салаларында қайталануына байланысты.

Тұжырымдар. Терминжасамда әдеби тілдегі сөзжасамдық жұрнақтар қолданылады. Бірақ олар толық сай келеді деуге болмайды. Әр саланың терминжасамында ешқандай ұқсастық жоқ деуге болмайды. Ол кейбір сөзжасамдық жұрнақтардың терминологияның түрлі салаларында қайталануына байланысты.

Бақылау сұрақтары:

1. Терминбөлшектер
2. Құранды жұрнақтар

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
3. Даниленко В.П. Русская терминология Опыт лингвистического описания. М. 1977.
4. Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке. Диссерт. ... канд. филол. н. – М., 2008. – 201 с.
5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. 1998. 309 б.
6. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 267 б.

№8 дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық өнімді жұрнақтардың терминология салаларында қолданылуы.

Мақсаты: Терминжасамда сөзжасамдық жұрнақтардың терминжасамдық қызметін түсіндіру, өнімді жұрнақтардың сөзжасамдық қабілетін анықтау.

Дәріс жоспары:

1. Терминологияның тіл мен әдебиет саласында қолданылатын өнімді жұрнақтар
2. Терминологияның математика саласында қолданылатын өнімді жұрнақтар

Дәріс мәтіні (тезис)

Терминжасамға лексикалық мағына жасайтын яғни сөз мағынасын өзгертетін жұрнақтар қызмет етеді. Сөз мағынасын өзгертетін жұрнақтар жаңа туынды лексикалық мағына жасайды. Осы мәселеде терминжасам мақсатына сөз мағынасын өзгертетін жұрнақтар сәйкес келеді. Жаңа жасалатын терминнің мағынасы да жаңа. Әр термин – ғылым, өндіріс, техника, өнер, саясат, шаруашылық т.б. өмірдегі түрлі жаңа ұғымдардың атаулары, яғни номинациялар. Сондықтан да терминжасамда негізінен зат есімнің сөзжасамдық жұрнақтары терминжасамдық қызмет атқарады. Өйткені терминдердің өздері де ұғымдардың атын білдіретін зат есім сөздер. В.П.Даниленко О.С.Ахманованың бұл мәселедегі пікірімен келісе отырып, мынадай пікір айтқан: «Автор справедливо указывает, что взгляд, по которому термины – это прежде всего имена существительные, имеет некоторые объективные основания. Преобладание номинативных терминов вызвано тем, что номинация становится носителем наиболее значительных содержаний в познании действительности. К тому же с ростом науки, техники, культуры появляется постоянная потребность в наименовании новых и новых предметов» [1, 53].

Зат есім жұрнақтары терминжасамда әдеби тілдегі мағынасын сақтауы да мүмкін, өзгертуі де мүмкін. Оған В.Н.Кохлачева мынадай мысал келтірген: «Существительные на

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

-тель в современном русском языке распадаются на две основные группы – обозначающие лиц и обозначающие предметы. Предметные наименования в целом относятся к области терминологий. Это – наименования машин, приборов, деталей, веществ и т.д. (смеситель, осушитель, заполнитель, краситель, ловитель, затвердитель, взрыватель и др.)» [2, 185].

Өнімді жұрнақтардың біразын терминологияның жеке салаларын зерттеген ғалымдар да көрсеткен. Мәселен, философия терминдерін зерттеген С.Әлісжанов осы сала бойынша өнімді деп мына жұрнақтарды көрсеткен: -дық, -дік (ұлттық), -ды, -ді (субъективті), -шылық, -шілік (ағартушылық), -у (даму), -ыс, -іс (құбылыс), -ым, -ім (таным) [3]. Ал психология терминдерін зерттеген ғалым С.Искакова осы сала бойынша өнімді жұрнақтар деп мына жұрнақтарды атаған: -дық, -дік (адалдық), -шылық, -шілік (менсінбеушілік), -ыс, -іс (байланыс), -ым, -ім (ұғым) [4].

Қазақ тілінде терминологияның мына жұрнақтары өнімді: -у; -дық, -дік, -лық, -лік, -тық, -тік; -шы, -ші; -м, -ым, -ім; -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе; -ша, -ше; -сыз, -сіз; -ғыш, -гіш, -қыш, -кіш; -ық, -ік, -қ, -к; -ыс, -іс, -с; -и; -ғы, -гі, -қы, -кі; -ыш, -іш, -ш; -ын, -ін, -н; -гер, -кер; -малы, -мелі, -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес; -шық, -шік; -шақ, -шек; -шылық, -шілік; -теме, -деме; -нды, -нді; -лай, -лей; -паз; -т, -іт, -ыт; -ыңқы, -іңкі; -ды, -ді, -ты, -ті; -қын, -кін; мыс; -бей; -уіш; -мақ; -мек; -хана; -пар; -ыл, -іл, -л; -ғақ; -шыл, -шіл.

Бұл жұрнақтар терминология саласында жүздеп, онан да көп терминдер жасаған. Бұл осы жұрнақтардың термин сөздердің негізгі құрамын жасаған деген пікірге жетелейді.

Терминдер тілдің сөзжасамдық бірліктері арқылы жасалуымен бірге тілдің сөзжасамдық заңдылықтары бойынша жасалады. Терминдер – жаңа ұғымның аты. Демек, жаңа ұғым өзіне жаңа атау талап етеді, терминдері қалыптасқан тілде де ғылым, техника, өндіріс, өнер, саясат т.б. жағдайларда пайда болған жаңалықтармен байланысты жаңа терминдер туындап, тілге қосылып жататыны белгілі әрекет.

Талдауға негіз болған терминдердің бәрі көп томдық Мемлекеттік сыйлық алған терминологиялық сөздіктерден алынды.

Тұжырымдар. Терминдер тілдің сөзжасамдық бірліктері арқылы жасалуымен бірге тілдің сөзжасамдық заңдылықтары бойынша жасалады. Терминологияның барлық саласында немесе көпшілік салада өнімді жұрнақтар ғана қолданылады.

Бакылау сұрақтары:

1. Зат есім жасайтын өнімді жұрнақтар
2. Сын есім жасайтын өнімді жұрнақтар

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Даниленко В.П. Русская терминология Опыт лингвистического описания. – М., 1977.
2. Кохлячева В.Н. К соотношению номинативных свойств существительных и образования терминов. – Терминология и культура речи. М., 1981. – 243 с.
3. Әлісжанов С. Қазіргі қазақ тіліндегі философия терминдерінің қалыптасу процесі. Филол. ғыл. канд..... автореф. – Алматы, 1996. – 24 б.
4. Исакова С. Қазақ тіліндегі психология терминдері. Филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2000. – 25 б.

№9 дәріс

Тақырыбы: Терминдерге уәждеме болатын сөз таптары

Мақсаты: Терминжасамдағы уәждеме мәселесі, терминдерге уәждеме болатын сөз таптары және қандай дәрежеде атқаратынынын түсіндіру.

Дәріс жоспары:

1. Зат есім уәждемелігі
2. Сын есім уәждемелігі
3. Етістік уәждемесі

Дәріс мәтіні (тезис)

Уәждеме мәселесі сөзжасам, терминжасамдағы шешілмеген мәселелер тобына жатады. Сөзжасам, терминжасамда негізгі бірліктің бірі – лексикалық бірлік уәждеме қызметін атқарып, туынды сөздің мағынасына негіз болады. Ал олар белгілі сөз табына жатады. Осыдан келіп терминжасамға сөз таптарының уәждеме болу мәселесі туындайды. Тілімізде қай сөз таптарының терминжасамда уәждемелік қызмет атқаратынын және қандай дәрежеде атқаратынын қарастырайық.

Уәждеме термині соңғы он-он бес жыл маңында ғана қазақ тіл білімінде қолданыла бастады. Қазақ тіл білімінде уәждеме мәселесін зерттеп, уәждеме теориясын дамытқан ғалым Б.Қасым. Туынды сөз жасаудағы уәжділік қатыс теориясын ғалым өзінің «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» деген монографиясында жасаған [3].

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Қазір бұл теория ғылымда танылды деуге толық болады. Ол теория жалпы терминжасамға да тікелей қатысты. Қазақ тілінің терминжасам жүйесінде де зат есім уәждемелік қызметте басқа сөз таптарынан әлдеқайда көш ілгері тұрады. Сондықтан да кейбір ғалымдар терминді зат есімнен ғана жасалады деп санайды. Осы пікірдегі ғалымның бірі деп В.П.Даниленко, О.С.Ахманованы атайды [4, 44]. Алайда терминдерге уәждеме болатын сөз таптары жалғыз зат есім емес. Терминдерге уәждеме болатын зат есім байырғы сөздер терминологияның барлық салаларында негізгі орын алады.

Терминжасамда сын есімнің уәждемелік қызметі туралы ғалымдар пікірі де әр түрлі В.П.Даниленко сын есім сөздер терминологиялық сөз тіркестердің құрамында немесе заттанған күйде термин ретінде танылады деп санайды.

Сын есім сөздер терминжасамға уәждеме болғанда дара түрде де, күрделі түрде де қолданылады. Бұл мәселеде тілдік деректер ретінде физика, астрономия сөздігі және әскери іс сөздігі қолданылды.

Физика сөздігінде әдеби тілдегі мына дара сын есімдер: дірілдеткіш, еріткіш, жарылғыш, жарғыш, жұтқыш, өткізгіш, суытқыш, үдеткіш, дірілжазғыш, дірілкөргіш терминдері техникалық құралдар атауын алып, зат есім мәніне ие болған. Бұл зат есімнің уәждемелік қызметі арқылы жаңа терминдер жасалғанын көрсетеді.

Осы жағдай әскери іс сөздігінде де бар. Мәселен, әдеби тілдегі қатыстық дара сын есімдер атқыш адам, еріксіз кісі, ерікті адам сияқты қолданыстағы атқыш, еріксіз, ерікті, еркін сын есімдері терминдерде стрелок, непроизвольный, доброволец сияқты жаңа мағынаға ие болған.

Бірсыпыра ғалымдар етістіктен терминдер жасалады деп санайды. Әскери терминологияда етістік уәждемелігі арқылы жасалған терминдердің көптігі назар аударады. Олар мынадай: айыптау, айыру, бөлу, алмастыру, ауыздықтау, анықтау, араласу, бағындыру, атқылау, ату, атысу, аялдау, асу, бағынбау, бағыну, байланыстыру, қорғану, бақылау, барлау, баяндау, бейімделу, бекіту, белгілеу, бомбалау, бөлу, бұзу, қирату, бұйыру.

Мұнда тек сөздіктің бір түрінде ғана дара етістіктен жасалған терминдер мысалға келтірілді. Ал етістік арқылы жасалған күрделі терминдер бұлардан бірнеше есе көп. Терминжасамға етістік атаулының бәрі қатыса бермейді. Келтірілген мысалдар терминжасамға қимыл атаулары мен бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрі қатысатынын дәлелдеді.

Қорыта келгенде, терминжасамда зат есім – уәждемелік қызметті ең белсенді атқаратын сөз табы. Ол термин сөздердің заттық ұғымды білдіретін сөздер болуымен байланысты деп ойлаймыз. Зат есім мен терминдердің заттық ұғымдағы ұқсастығы, жақындылығы, мағыналасығы олардың заттық ұғымдағы термин сөздерге уәждеме болуына негіз болған.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сын есім сөздер – заттың түрлі белгісін білдіретін сөздер. Сондықтан олар заттық ұғымынан алыс. Сын есімдер заттанғанда, немесе күрделі термин құрамында ғана терминжасамға уәждеме болған. Демек, олар терминжасамда бәсең қызмет атқарады.

Етістіктің терминжасамдағы уәждемелік қызметі сын есімнің уәждемелік қызметінен белсенді деуге болады. Бірақ ол етістіктің барлық түріне қатысты емес. Терминжасамға уәждеме болатын – негізінен қимыл атаулары. Қимыл атауларының зат атауларына жақындығы бар. Екінші жағынан, техникада, физикада т.б. салада ғылыми қимыл ұғымы бар екені белгілі. Олай болса, оның термин атауы да болуы заңды. Сондықтан етістік уәждеме арқылы жасалған терминдердің болуы да заңды деп саналады.

Ал бұйрық райдағы етістіктердің термин уәждемесі әскери терминдердің ерекшелігіне байланысты. Олар басқа ғылым саласында жоқ.

Тұжырымдар. Терминжасамда зат – есім уәждемелік қызметті ең белсенді атқаратын сөз табы. Ол термин сөздердің заттық ұғымды білдіретін сөздер болуымен байланысты. Сын есімдер заттанғанда, немесе күрделі термин құрамында ғана терминжасамға уәждеме болады, етістіктен терминжасамға уәждеме болатын негізінен қимыл атаулары.

Бақылау сұрақтары:

1. Уәждемелік қызмет
2. Бұйрық райдағы етістіктердің термин уәждемесі

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Швецова С.В. Лингвистический анализ способов терминообразования в современной английской офтальмологической терминосистеме. Дисс. ... канд.филол.н. – Иркутск, 2004. – 153 с.
2. Блинова О.И. Термин и его мотивированность. Терминология и культура речи. –М.: Наука, 1981.
3. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. Филол.ғыл.док.дисс. авторефераты. – Алматы, 2002. – 50 б.
4. Даниленко В.П. Русская терминология Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – 246 с.
5. Щеглова Н.А. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи
6. XVII – XVIII веков. //Уч.зап. МГПИ им. В. И. Ленина. Т. XXXVIII. Вып.8. – М., 1968.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

7.Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық табиғаты. Филол.ғыл.док.
дисс... авторефераты. – Алматы, 2002.

№10 дәріс

Тақырыбы: Термин жасайтын шартты белгілер, символдар

Мақсаты: Шартты таңбалар, символдар, графикалық белгілер ғылымның белгілі салаларында терминдік қызмет атқаратынын, белгілі ғылыми ұғымдарды білдіретінін талдап жеткізу.

Дәріс жоспары:

- 1.Символдар
- 2.Графикалық белгілер
- 3.Диаграмма
- 4.Графикалық таңбалар

Дәріс мәтіні (тезис)

Қазір ғылымда түрлі символ, графика, диаграмма сияқты шартты белгілерді қолдану өте қатты күшейіп кетті. Ғалымдар қазіргі ғылымның даму қарқынына сай заңды құбылыс деп санайды. Бұдан түрлі таңбалар сөзді, сөйлеуді жеңеді деген пікір тумады, адамдардың табиғи тілі ең күшті, баға жетпес құнды қатынас құралы, халықтың ата-бабадан келе жатқан бағалы қазынасы, оны басқа ешбір құрал ауыстыра алмайтыны – талассыз мәселе. Олар түрліше аталып жүр. В.П.Даниленко ондай таңбаларды тілдік емес құралдар дейді [1, 35], З.М.Зорин мен М.И.Черемисина ондай таңбаларды математика тілі деп табиғи тілден бөліп атайды [2, 68].

Шартты таңбалар, символдар, графикалық белгілер ғылымның барлық саласына қатысты емес сөз-терминдерге қарағанда, олардың қолданылу аясы тар. Бірақ олар ғылымның белгілі салаларында терминдік қызмет атқарады, белгілі ғылыми ұғымдарды білдіреді. Көпшілік жағдайда жеке алғанда, олар мағынасыз белгілер. Мысалы а, b, с, t сияқты әріптер ғылымда белгі ретінде қолданылады. Мысалы, $a+b=c$, $c-a=b$ т.б. Осы әріптердің тұрақты белгілі мәні жоқ. Сондықтан әр ғылымда оған әр түрлі мән беріледі. Бұл әріптер математикада қосу, алудың нәтижесімен байланысты мәнді білдірсе, $a \times b=c$ дегенде

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

басқа мәнді білдіреді. Ал химияда Д.И.Менделеевтің таблицасында 105 элементті латын алфавитіндегі әріптер мен әріптердің тіркесімен белгілеген. Мысалы, Au – алтын, Ag – күміс, Cu – мыс, PL – қорғасын, U – уран, K – калий, O – кислород т.б.

Кіші әріптер гуманитарлық ғылымда да қолданылады, ол ойды белгілі тәртіппен білдіру үшін қолданылады. Мысалы, мәтінде санамалап мәселелерді көрсету қажет болған жағдайларда цифр қолданылатыны белгілі. Мысалы 1, 2, 3 немесе 1), 2), 3) т.б. Осымен бірге, цифрлар орнына сол мәнде әріптер де қолданылады. Оған академик Ө.Айтбаев еңбегінен мына мысалды келтірейік. Қазақ тіліндегі қоғамдық терминдердің негізгі көздері.

а) араб-парсыдан енген терминдік атаулар.

ә) орыс және орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер.

б) алғашқы газет, журналдардағы термин сөздер.

в) термин қызметіндегі кірме сөздер [4, 61].

Осы келтірілген үзіндідегі а, ә, б, в әріптері шартты түрде 1), 2), 3), 4) сандарының орнына алфавит тәртібі бойынша қолданылған. Бұл ғылыми еңбектерде жиі қолданылатыны белгілі. Демек, бұл да әріпті шартты белгі ретінде қолдануға жатады.

Геометрия саласында графикалық таңбалар өте көп, бір үшбұрыш таңбаның да бірнеше түрі бар: Мысалы,

- тік үшбұрыш, - тең қабырғалы үшбұрыш т.б.

Міне, бұл графикалық таңбалардың көп қолданылатынын, үлкен қызмет атқаратынын дәлелдейді.

Сондай-ақ математикада + (қосу), - (алу), x (көбейту), = (тең) сияқты графикалық белгі, таңбалардың қолданылатыны белгілі. Олар да үнемі бір мәнде қолданылады.

Осы сияқты бірнеше таңбаларды В.П.Даниленко төмендегіше көрсеткен: «в терминологии используются и такие символические (чисто графические) компоненты, которые не всегда переданы посредством слов: v – образное соединение, x – образное соединение, u – образное соединение, χ – образное соединение» [1].

Осы топқа оқу орындарындағы сабақты бастауға, аяқтауға шақыратын қоңырау да жатады.

Ал түрлі салада қолданылатын түрлі кестелер, сызбалар алуан түрлі. Кестелер қолданылмайтын ғылым саласын атау өте қиын. Кестелердің түрі өте көп, олар қажетіне қарай түрліше жасала береді.

Бұдан шығатын қорытынды: шартты таңбалар, символдар, кестелер ғылым түрін, саласын таңдамайды, тұрақты түрі жоқ, олар мақсатқа қарай алуан түрлі болады, осы белгілі тәртіпте нақты білдіруге көмектеседі, шартты белгілер тобына жатады.

 <p>Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Тұжырымдар. Өмір тәжірибесінде математика, физика, химия сияқты тағы басқа ғылымдарда түрлі таңба, символ, графика сияқты тағы басқа таңбаларды қолдану қалыптасқан. Бұлардың әрқайсысының аты, ережесі, мәні бар, олар тек бір мәнде түсініледі, ұғылады, оларда көп мағыналық жоқ.

Бақылау сұрақтары:

- 1.Шартты белгілер.
- 2.Шартты таңбалар

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. Исследование по русской терминологии. – М., 1971. – 231 б.
- 2.Зорин З.М., Черемисина М.И. О специфике языка слов и языка символов в научном описании (на материале физики). – Исследование по русской терминологии. – М., 1971. – 23 с.
- 3.Термины, определения и обозначения в области вопрямления переменного тока. Проект Б.М.Шляпошникова. – Л., 1940.
- 4.Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ. – Алматы, 1986. – 328 с.
- 5.Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

№11 дәріс

Тақырыбы: Терминжасамның синтетикалық тәсілі.

Мақсаты: Терминжасам тәсілдері, даму тарихы, ғылымда дәлелдену жолдарын көрсетіп, тыңдаушының нақты бір сала жігі бойынша меңгеріп кетуіне ықпал ету.

Дәріс жоспары:

- 1.Синтетикалық тәсіл

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

2. Аналитикалық тәсіл

3. Терминдену тәсілі

Дәріс мәтіні (тезис)

Терминжасам тәсілдері сөзжасам тәсілдеріне негізделеді. Сонымен бірге, терминжасам тәсілдерінің өз ерекшеліктері де бар. Сөзжасам тәсілдері терминжасам тәсілдерінің негізін құрайды.

Сөзжасам мәселесінде сөзжасамдық тәсілдер мәселесі негізгі орын алатыны белгілі. Бұл мәселе терминжасам мәселесіне байланысты елеусіз қалды деп айта алмаймыз. Терминолог ғалымдар еңбектерінде қажетіне қарай оған көңіл бөліп отырған. Мәселен, терминология саласының ірі маманы академик Ө.Айтбаев ғылымда аталып жүрген мына тәсілдерді атап, оларға талдау жасаған: «1) семантикалық тәсіл, 2) морфологиялық тәсіл, 3) синтаксистік тәсіл, 4) калькалау тәсіл, 5) сөз қысқарту (аббревиациялау) тәсілі» [10, 253].

Терминжасам мәселесіне арнайы назар аударған ғалым- Ш.Құрманбайұлы. Ғалым монографиясында терминжасам тәсілдерінің мына түрлерін көрсеткен: 1) синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, 2) аналитикалық (синтаксистік) тәсіл, 3) терминдену (лексика-семантикалық) тәсілі, 4) калькалау тәсілі [11, 99-165].

Алайда, Ө.Айтбаев қысқартуды тәсілдер тобына қоспаса да оны амал деп атап, еңбегінде берген. Ғалым пікірін өз сөзімен берейік: «Аббревиация немесе қысқарту (сөз, буын не әріп қысқарту) амалдары да терминжасам дағдымызда кеңінен қолданылады. Бұл қазақ тілінде ғана емес, өзге туыс тілдерінде де тіл дамуының негізінде орыс тілі арқылы пайда болған терминжасамдағы жаңалықтың бірінен саналады. Әсіресе, ғылыми-техникалық ұғымдарды таңбалауға білдіруге келгенде, мұның мүмкіншілігі шексіз деген пікірлерге қосылуға әбден болады. Мұның бұлай болатын себебі, белгілі бір нәрсе туралы ұғымды барынша қысқа әрі үнемді білдіруге бейім тұратындығынан... Қазақ тілінің терминжасам амалдарының қатарына қосылуына себеп болған да мұның осындай сөз үнемдеуші қасиеті деп білеміз» – деп қысқартудың 3 жолын берген: 1) колхоз, 2) ҚазТАГ, 3) АН-24 т.б. [10, 141].

Тілдің сөзжасам тәсілдерінің бәрі терминжасамда қолданылады. Терминжасамның өзіндік ерекшелігі де бар.

Терминжасамда тілдің сөзжасамдық тәсілдері қолданылатын болғандықтан, терминжасам тілдің сөзжасам заңдылықтарына бағынады. Сондықтан терминжасамның синтетикалық тәсілі де сөзжасамның синтетикалық тәсілінің заңдылықтары бойынша қызмет етеді.

«Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында синтетикалық тәсіл туралы мынадай мәлімет берілген: «Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы сөз, 2) сөзжасамдық жұрнақ» [9, 34].

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Ал осы тілдік бірліктердің туынды сөз жасауда атқаратын қызметі туралы оқулықта мынадай мәлімет берілген: «Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Сондықтан да туынды сөз жасауға лексикалық мағыналы сөздер ғана қатысады. Мысалы, жүлдегер, ақта, ақылды, бәлеқор сияқты туынды сөздердің жаңа мағынасы жүлде, ақ, ақыл, бәле сөздерінің негізінде жасалған, сондықтан олар негіз сөздер деп аталады. Осы негіз сөздердің мағынасы мен туынды жүлдегер, ақта, ақылды, бәлеқор сөздерінің мағынасы байланысты. Ол мағына байланыстылық негіз сөздің мағынасының туынды мағынаға арқау болғандығынан туып тұр. Сонымен туынды сөздің негіз сөзі болатын лексикалық бірліктер туынды мағына жасау үшін қажет [9, 34]. Сондай-ақ, оқулықта негіз сөзге мынадай анықтама берген: «Негіз сөз дегеніміз –туынды сөздің лексикалық мағынасына арқау болатын сөз» [9, 35]. Олай болса, терминжасамда терминнің мағынасына арқау болатын, уәждеме болатын лексикалық бірлік таңдалады.

Сөзжасамның аналитикалық тәсілі де терминжасамда белсенді қолданылады. Тек, терминжасамда оған қатысатын лексикалық бірліктер терминнің дефинициясына сай таңдалады.

Тұжырымдар. Терминжасам тәсілдері сөзжасам тәсілдеріне негізделеді. Сөзжасам тәсілдері терминжасам тәсілдерінің негізін құрайды. Терминжасамда сөзжасамның барлық, яғни аналитикалық, синтаксистік, морфологиялық, аббервациялық тәсілдері қолданылады.

Бақылау сұрақтары:

1. Калькалау тәсілі
2. Қысқарту тәсілі

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Педучилищелерге арналған. – А. 1953. –219 б.
3. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. Педучилищелерге арналған оқулық. 1960. –366 б.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. –Алматы: Мектеп, 1964. –398 б.
5. Қазақ тілінің грамматикасы. –Алматы: Ғылым, 1967. –263 б.
6. Ысқақов А. Қазақ тілі. Морфология. –Алматы: Мектеп, 1974. –407 б.
7. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. –Алматы: Ғылым, 1989. –268 б.
8. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002, - 784 б.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Тақырыбы: Терминжасамның аналитикалық тәсілі

Мақсаты: Тілдің терминжасам жүйесінің аналитикалық тәсілін, яғни терминжасамның аналитикалық тәсілі деп екі я онан да көп сөзден бір терминнің жасалуы амалын түсіндіру.

Дәріс жоспары:

1. Жалпылағыш қос сөз, жалқылағыш қос сөз
2. Біріккен сөздер
3. Тіркесті терминдер

Дәріс мәтіні (тезис)

Тілдің терминжасам жүйесінің аналитикалық тәсілін барлық термин мамандары таныған. Бұл – орыс тіл білімі, қазақ тіл білімінің термин мамандарының бәріне ортақ пікір. Мәселен, А.В.Суперанская аналитикалық тәсілді сөз тіркесі деп атап, жақшада (синтаксистік тәсіл) деп беріп, оған мынадай түсінік, сипаттама берген: «Термины-словосочетания по количеству занимают одно из первых мест почти в любой отраслевой терминологии. Этот традиционный способ создания специальных наименований в словообразовании современной русской терминологической лексики также занимает ведущее место. Терминам-словосочетаниям отдается предпочтение в силу того, что они способны с наибольшей полнотой отразить необходимые отличительные признаки именуемого понятия. Терминами-словосочетаниями легче, чем другими словообразующими средствами (аффиксами, например), передать принадлежность классификационному ряду, основанному на родовидовом соотношении понятий» [1, 131-132].

«Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында аналитикалық тәсілге мынадай анықтама берілген: «Аналитикалық тәсіл деп екі я онан да көп сөзден бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы аталады» [2, 37].

Егер бұл анықтаманы терминжасам мақсатына көшірсек, ол төмендегіше болар еді: терминжасамның аналитикалық тәсілі деп екі я онан да көп сөзден бір терминнің жасалуы аталады. Мысалы, *елтаңба*, *келісімшарт* (контракт), *ақ орда*, *гарыш аймағы*, *ақ түйіршік* т.б. Бұлар – терминологияның түрлі саласына қатысты терминдер. Олардың әрқайсысы екі сөзден жасалып, бір мағынаны білдіретін термин сөзге айналған, яғни терминге көшкен.

Аналитикалық сөзжасам тәсілі 1964 жылдан бастап қазақ тіл білімінде ғылыми айналымға түсті. Содан бері бұл мәселе барлық оқулықтардан түскен емес, ғылыми зерттеулерде де бар.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Тіл, әдебиет терминдерінің ішінде екі құрамды терминдердің негізгі орын алады. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің екі құрамды түріне мысал келтірсек, олар мынадай: *ашық рай, айшықтау құралы, ақпарат арналары, анықтамалық басылым, аралас ұйқас, абай өрнегі, әдеби мұра, бағыныңқы сөйлем* т.б.

Үш құрамды терминдер өте аз, мысалы, *есімнен жасалған етістіктер, етістіктің шақтық тұлғалары, жазушының шығармашылық даралығы, салыстырмалы бағыныңқы сөйлем* т.б.

Төрт құрамды терминдер де өте аз топқа жатады, олар мыналар: *сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары, материалды дыбыс бойынша бақылаушы* т.б.

Бес құрамды терминдер ең аз түрі, олар: *жарыспалы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем, жоғары жылдамдықта түсіретін бейнекамера, дыбыс және дыбыс бейнежазу хабарлары* т.б.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер неше сөзден құралса да, бір лексикалық мағынаны білдіреді. Ол кез келген сөзжасамдық тәсілге тән қасиет. Ал аналитикалық тәсіл – сөзжасамдық тәсілдердің бірі. Олай болса, аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер құрамына қарамай, бір мағынаны білдіретіні даусыз мәселе.

Көп құрамды аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер мағынасына, олардың анықтамасына сүйеніп жасалған талдау, алдымен, терминдердің құрамы өте күрделі болуы мүмкін екенін дәлелдеді және аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің құрамы түрлі болатынын айқындады. Сонымен бірге аналитикалық тәсіл арқылы жасалған түрлі құрамды терминдердің бәрі терминжасам заңдылығы бойынша жаңа бір мағынаға көшеді. Сондай-ақ аналитикалық тәсіл терминжасам жүйесінен негізгі орын алады.

Қорыта келгенде, аналитикалық тәсіл арқылы терминжасам терминологияның барлық саласында белсенді қызмет атқарады. Аналитикалық терминжасамның терминологияның түрлі саласындағы белсенділігі де әр түрлі. Аналитикалық тәсіл арқылы терминдер түрлі құрамда жасалады.

Тұжырымдар. Аналитикалық тәсіл арқылы терминжасам терминологияның барлық саласында белсенді қызмет атқарады. Аналитикалық терминжасамның терминологияның түрлі саласындағы белсенділігі де әр түрлі. Аналитикалық тәсіл арқылы терминдер түрлі құрамда жасалады. Аналитикалық тәсіл терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі деп ғылымда танылған.

Бақылау сұрақтары:

1. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің құрамы

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Суперанская А.. Общая терминология: вопросы теории. – М., 2004. – 245 с.
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2001. – 213 б.
3. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
5. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б.

№13 дәріс

Тақырыбы: Терминжасамның семантикалық тәсілі

Мақсаты: Термин пайда болу үшін ең алдымен белгілі бір терминдер жүйесіндегі орны нақтыланған ұғым болуы тиіс. Терминнің мағынасы, мазмұны терминжасамның семантикалық тәсілі арқылы берілетіндігін ұғындыру.

Дәріс жоспары:

1. Дефиниция
2. Терминнің бір мағыналылығы

Дәріс мәтіні (тезис)

Әрбір терминнің өзіне тән мағынасы болуы заңды талап. Бірақ терминнің білдіретін ұғымына термин жасаған сөздің мағынасы сәйкес келуі шарт. Оны Д.С.Лотте «соответствие термина отражаемому понятию» немесе «Каждый термин должен соответствовать понятию или во всяком случае не противоречить ему, а определение – содержать все необходимые и достаточные признаки, характеризующие понятие» [1. 16-б.] деп санаған.

Ш.Құрманбайұлы терминнің мағынасы мен анықтамасын (дефинициясын) байланыста қарап, ұғымның мағынасы анықталғаннан кейін терминге анықтама беріледі деген: «...айқындалған ұғымның басты белгілерін көрсете отырып, оның мазмұнын толық ашатын анықтама беріледі» [2. 42-б.]. Анықтама термин жататын терминологиялық жүйеге де сәйкес келуі керек. Өйткені термин – белгілі бір терминология саласының мүшесі. Терминологияның әр саласының өзіне тән жалпы мағынасы бар. Сондықтан термин мағынасы сала мағынасынан тыс болмауы керек.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Осы мәселеде термин бір мағыналы болу керек деген талап ерекше орын алады. Ол туралы Ш.Құрманбайұлы былай дейді: «**Терминнің бір мағыналылығы.** Терминнің негізінен бір арнаулы сала ішінде ғана бір мағынаны білдіруі, синонимдерінің болмауы. «Бір таңбаланушыға – бір таңба, бір таңбаға – бір таңбаланушы» сәйкес келуі керек деген қағидаттан туындаған бұл талапты орындауға салалық мамандардың қай-қайсысы да мүдделі. Кейде бұл талаптың да орындалмай қалып жататындығын кездестіруге болады» [2. 10-б.]. Оны тәжірибе көрсетіп жүр. Тәжірибеде бұл талап көбіне сақталады.

Талап сақталады деу мүмкін емес. Мәселен, *құн* термині экономикада да, заңда да, тәжірибеде базарда да қолданылады. Бірақ әр саладағы оның мағынасы әр түрлі.

Құрылым термині энергетика сөздігінде *структура* деп аударылса, транспортқа қатысты сөздікте *конструкция* деп берілген. *Айналым* термині тарих сөздігінде *оборот* делінсе, физкультураға қатысты сөздікте *циркуляция* деп, текстильге қатысты сөздікте *обкат* деп берілген. Сол сияқты *анықтама* термині тарих, физкультура сөздіктерінде *справка* десе, машина жасау философия, математика сөздіктерінде *определение* деп берілген. Терминологтар анықтама терминін дефиниция мәнінде қолданып жүр.

Демек, жалпы әдеби тілдегі сөздердің көпмағыналық қасиеті термин сөздерде кездеседі және олар әдеби тілдегі көп мағыналы, сөздермен жақтас екені байқалды.

Синонимия термин үшін қажетсіз саналады. Яғни терминдерде синоним болмау керек деген талап бар. Әйтсе де, қазақ терминологиясының терминдерінің де синонимдік қасиеттері бар. Термин синонимдердің мағынасында айырмашылық жоқ, термин синонимдер бір ұғымды, бір мағынаны білдіреді.

Термин синонимдердің түрлері мынадай: 1. Қазақ тілінің терминдері мен шетел тілдерінің терминдерінің қатар қабаттаса қолдануынан жасалған синонимдер бар. Мысалы, Осы санап өткен *жұрнақтарға* зер салсақ, барлық сөз табына да қосылып етістік жасайтын ортақ *аффикстер* бар екені айқындалады [8. 24-б.].

Осы мысалдардағы жұрнақ пен аффикс, компонент пен сыңар терминдері синоним термин ретінде бірінің орнына бірі қолданылған.

Қысқарған сөз бен оның толық түрі тілде қатар синоним ретінде қолданылады. Мысалы, ЕҚЫҰ – Еуропалық қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы, ШЫҰ – Шанхай ынтымақтастық ұйымы.

Бұл талдаулар әдеби тіл лексикасындағы семантикалық заңдылықтардың бәрі де терминдерге де қатысты екенін дәлелдеді. Өйткені тіл заңдылығы тілдік бірліктерге ортақ. Алайда, әр тілдік бірліктің өзіне тән ерекшелігі сақталады. Сондықтан терминдердің өзіне тән бірмағыналық қасиеті, толық лексикалық мағынаны білдіруі, терминнің сала мағынасына сай келуі, оған мағыналық қайшылықтың терминде болмауы сияқты негізгі талаптар сақталады. Көпмағыналық, синонимдік, омонимдік сияқты ерекшеліктер болғанымен, олар негізгі мағыналық талапты бұза алмайды.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Тұжырымдар. Терминдердің семантикалық тәсілінде өзіне тән бірмағыналық қасиеті, толық лексикалық мағынаны білдіруі, терминнің сала мағынасына сай келуі, оған мағыналық қайшылықтың терминде болмауы сияқты негізгі талаптар сақталады.

Бақылау сұрақтары: Антонимия құбылысы

Пайдаланған әдебиеттер

1. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: АН СССР, 1961, -67 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. –Алматы: «Сөздік-словарь», -2005, -240 б.
3. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии //Терминология и норма. –М.: 1972, -57-64 бб.
4. Прохорова В.Н. Образование специальной терминологии в современном русском языке. – М. 1967. 30 с.
5. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. – Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1973, – 231 с.
6. Абдул-Хамид М.А. Политическая лексика в современном русском языке и в современном иврите (словообразование). Диссерт. ....канд. филол. н. – Санкт-Петербург, 2005, -259 б.
7. Крючкова Н.Н. Лексико-семантические, словообразовательные и структурные особенности эко – терминов в русском и немецком языках. Диссерт. .... канд. филол. н. – Краснодар. 1979.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. -Алматы: Мектеп, 1974. -407 б.

№14 дәріс.

Тақырыбы: Терминжасамның калькалау тәсілі

Мақсаты: Калькалау тәсілі арқылы терминжасам басқа тілдегі сөздің, сөз тіркесінің, фразеологияның мағынасын ана тілінде білдіретінін түсіндіру.

Дәріс жоспары:

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Сөзжасамдық калька
2. Семантикалық калька
3. Фразеологиялық калька
4. Синтаксистік калька

Дәріс мәтіні (тезис)

Калька – әлемдегі тіл білімінен орын алған, әлемдік тіл білімінде танылған тілдік құбылыс. Калька әлемдік тілдерде бар тәсіл.

І.Кеңесбаев, І.Жанұзақовтың «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігінде» калькаға мынадай анықтама берілген: «Бір тілдегі сөз бен сөз тіркестерін я сөз мағынасын ауыстыру, көшіру, мыс: есімдік – орыс тілінің местоимения сөзінің калькасы» [3].

Қазақ тілі ғалымдарында осы мәселеде аздап болса да өзіндік ерекшелік бары байқалады. Ө.Айтбаев аударманы терминжасамның бір тәсілі деп қарап, оның ішінде калька мәселесін талдаған.

Терминология саласының ірі мамандарының бірі Ш.Құрманбайұлы калькалау тәсіліне мынадай анықтама берген: «**Калькалау** – өзге тілдердің терминдерінің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып ұлт тілінде термин жасау болып табылады» [5, 162].

Ш.Құрманбайұлы калькалаудың 4 түрін көрсеткен: «1) **Сөзжасамдық калька** – шет тілі сөзін әр морфемасы бойынша дәл аудару; 2) **Семантикалық калька** – шет тілі сөзінің ауыспалы мағынасын алу; 3) **Фразеологиялық калька** – фразеологизмді сөзбе-сөз аудару; 4) **Синтаксистік калька** – кальканың сөз тіркесі түріндегі, сөйлем түріндегі түрі» [5, 163].

Ал шет тілінің ықпалы негізінен аударма кезінде калька күшті көрініс табады. Сондықтан кальканың екінші белгісі – аудармамен байланыстылығы деп танылды. Кальканың аудармамен байланысын Ө.Айтбаев өте жақсы дәлелдеген . Оны басқа ғалымдар да дәлелдеген т.б.

Бұған дәлел ретінде көп сериялы терминологиялық сөздіктерде аударылған терминдерді келтіруге болады. Мысалы, әскери сөздікте мынадай терминдер аударма арқылы жасалған: «*Адым бас*» – Шагом марш, «*Алға*» – Вперед, «*Арақашықтықты қысқарт*» – Уменьшить дистанцию, «*Артқа бұрыл*» – Кру-гом, «*Артқа бұрыл да – Бас*» – Кругом – марш, «*Бау-ға*» – На ремень, «*Бауды – босат*» – Ремень – отпустить, «*Бауды тарт*» – Ремень подтянуть, «*Баяула*» – Ре-же, «*Бір қатарға – Сапқа тұр*» – В одну шеренгу – Становись, «*Бір қатарға – Саптан*» – В одну шеренгу – Стройся, «*Жарты айналым оң-ға*» – Пол оборота напра-Во, «*Жарты айналым сол-ға*» – Пол оборота нале-Во, «*Жиі адымда*» – Чашце шагай, «*Иық-қа*» – На пле-чо, «*Қаруды – арқаға*» – Оружие – за спину, «*Қаруды – аяққа*» – Оружие – к ноге, «*Қаруды бауға*» – Оружие на – ремень, «*Қаруды – иыққа*» – Оружие на – плечо, «*Қаруды – кеудеге*» – Оружие на грудь, «*Қаруды – Түзет*» – Поправить – оружие т.б.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Кальканың жасалуына қабылдаушы тілде қажеттілік болуы керек. Кез келген термин аударыла бермейді. Мәселен, жоғарыдағы әскери терминдерге елімізде ұлттық армияның жасалуы қажеттік туғызды. Сол себепті қазақша жасалған әскери терминдердің мағынасының сәйкестігі сақталған.

Қазақ тілінде Ш.Құрманбайұлы калькалау термин жасау деп, оған мынадай анықтама берген: «Калькалау – өзге тілдердің терминдерінің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып, ұлт тілінде термин жасау болып табылады» [5, 162].

Калькаларды толық калька, жартылай калька деп бөлу бар. Ол туралы Ш.Құрманбайұлы былай дейді: «Егер өзге тілдегі сөз үлгісі жартылай көшірілсе, оны *жартылай калька*, ал тұтастай көшірілсе, онда оны *толық калька* дейді» [5, 163].

Кальканың бұл түрлеріне мысал келтірейік: жартылай калька: *атмосфера қабаты, атомдық қалдық, бөліну энергиясы, векторлық өріс, газ ағыны, газдық қоспа* т.б.

Толық калькаға мысалдар: *галам* – галактика, *галам айналысы* – вращение галактики, *гарыштық зат* – космическое вещество, *қанығу* – насыщение, *меншікті жылу* – узуальная теплота, *өздік жұтылу* – самопогашение, *сақталу заңы* – закон сохранения.

Калькалау арқылы жасалған терминдер тіліміздегі терминологиялық қордың негізгі бөлігін құрайды деуге болатындай. Сондықтан калькалау әдісі терминжасам тәсілдерінде негізгі орын алуға тиісті. Бірақ калькаға көбіне жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Тұжырымдар. Аудармада қолданылатын терминжасамдық тәсіл – калька. Кальканың жасалуына қабылдаушы тілде қажеттілік болуы керек. Кез келген термин аударыла бермейді. Калькаларды толық калька, жартылай калька деп бөлу бар.

Бақылау сұрақтары:

1. Толық калька
2. Жартылай калька.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М. 1966. 606 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1990.
3. Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. 1966.
4. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
6. Молдабеков Қ.М. Основы калькирования в современном казахском языке. Автореферат дис. КФН. 1979. с. 22.

7. Сангинова Ф.Ю. Актуальные процессы терминологического образования в испанских печатных СМИ (на материале экономической терминологии). Дис. КФН. М. 2005.
8. Суперанская А.. Общая терминология: вопросы теории.- М., 2004. 245 с.
9. Арискина О.Л. Свойства и особенности функционирования терминов морфемики и словообразования в доломоновский период русской лингвистики. Дис. КФН. 2004. 130 с.
10. Даниленко В.П. Русская терминология Опыт лингвистического описания. М., 1977.- 246с.

11. Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. ФГД дис. авторефераты. - Алматы, 2003. 60 б.
12. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. ФГД дис. авторефераты. – Алматы, 1997. – 42 б.

Дәріске әдістемелік нұсқау. Курстың қарастыратыны тілдің жұмсалыуына, қызмет етуіне тікелей қатысты. Қазақ тілінің дамып, жетілуіне байланысты бұлайша зерттеу жеткіліксіз болып отыр. Тілдің табиғатын толық ашу үшін сипаттап, жүйелеумен қатар, оның әрекет ету, жұмсалу механизмін де қарастыру қажет. Коммуникативтік грамматика курсында оқылатын дәрістерде аталған мәселелерді жан-жақты түсіндіре отырып, меңгерту көзделеді.

№15 дәріс

Тақырыбы: Қазақ терминографиясы

Мақсаты: Қазақ терминологиясының қалыптасу, даму мен орнығу кезеңін тарихи дәуірлеу. Қазақ терминологиясының даму тарихы мәселесіне тоқталған ғалымдардың пікірлерін назардан тыс қалдырмау.

Дәріс жоспары:

1. Қазақ терминологиясының кезеңдері
2. Қазақ терминологиясының жаңа кезеңі

Дәріс мәтіні (тезис)

Қазақ терминологиясының даму тарихы *алғашқы кезең, дәстүрлі кезең, социалистік кезең, жаңа кезең* деп төрт топтастырылып отыр[9, 51].

Алғашқы кезең (1860-1910). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы онжылдығында қазақ терминологиясының қалыптасуы, дамуы мен орнығу кезеңінде сөздердің терминденуін зерттеу мақсатымен оның даму жолы көрсетілген. Қазақ зиялылары ескі және жаңа ғасыр аралығындағы терминологияның даму жолдарын тұтастай қарастыра отырып, келешекте оның қандай болуы керектігін көрсетті. Қазақтың мұндай ұлттық құндылықтары жаңа қазақ терминологиясын салаларға жіктеді. Осымен бірге қазақтың ұлттық терминдерін жасаудың алғашқы үлгілері, сондай ақ, алғашқы ЕҰУ Ф 703-08-15. Пәннің оқу-әдістемелік кешені. Бесінші басылым

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

басылып шыққан оқу құралдары мен ғылыми еңбектердің негізінде қалыптасқан білім салалары дәстүрлі еңбектерде көрініс тапты.

Дәстүрлі кезең (1910-1930 жылдар аралығындағы қазақ терминологиясы). 1910-1930 жылдар арасында қазақ елінің зиялы қауымы ұлттық тілдің дамуын негізге ала отырып, білім және өнер салаларына арналған дәстүрлі еңбектерін жаза бастап, терминжасау, термин қалыптастыру дәстүрін қалыптастырды.

Социалистік кезең (1930-1990 жылдар). Қазақ терминологиясы бұл кезеңде кенестік бағытта терминжасау ісіне арналды.

1930-1990 жылдар аралығында термин және терминологиялық сөздіктер жасау барысында Алаш зиялыларының ұстанған жолынан тыс қалды. Себебі жаңа басқарма негізінде олардың көпшілігін тұтқындаған болатын. Кейін Советтер Бірлігі республикаларында термин жасау ісі және термин жасау қағидаттары тек орталықтан басқарылып отырды. Қазақ жұмыс күшін қайта құру және де қысым көрсету режимі өз пайдасы үшін білім берудің де бағытын өзгертті, тағы да айта кетерлік жайт ұлттық тілде терминдердің басқаша болуын бұйырды.

Жаңа кезең (1990 жылдардан кейінгі қазақ терминшілігі) терминжасам қағидаттары мен термин жасау шығармашылығындағы кейбір кемшіліктерді талдауға арналған.

Уақыт талабына сәйкес кейбір толықтырулардың болу мүмкіндігіне қарамастан, сонау 20-жылдары Ахаңдар жасаған қағидаттар, терминологиялық жұмыстарды жүгізуде басшылыққа алатын қағидаттар қалыптастыруда негіз болатындығы күмән туғызбайды».

Терминологияның даму кезеңдері бұрын ғылымда сөз болмады деп айта алмаймыз. Ол мәселені алғаш қозғаған академик Ө.Айтбаев екені белгілі, бірақ ғалым ол мәселені жалпы мәселенің ішінде айтқан. Ал Ш.Құрманбайұлы арнайы зерттеп, 2002 жылы монография шығарған. Бұл қазақ терминологиясының теориясының күрделі, өте маңызды мәселелерінің бірі ретінде бағалану керек.

Ғалымның аталған еңбектері Ш.Құрманбайұлын өте ірі терминолог ғалым деп жұртшылықтың бағалауына негіз бола алады.

Қорыта келгенде, қазақ тілінде терминология мәселесі жақсы тәжірибеден басталып, ғылыми негізі қаланған сала бола тұрып, әлі де зерттелуін күтіп тұрған мәселелері көп деген пікірге келдік

Тұжырымдар. Қазақ терминологиясының қалыптасу, даму тарихы термин шығармашылығының барлық уақытта бір қалыпты жүріп жататын процесс емес екендігін көрсетеді. Термин шығармашылығына тікелей ықпал ететін ең басты факторлардың бірі – ғылым мен техниканың дамуы болса, екіншісі – сол елде үстемдік етуші тіл саясаты.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: бесінші</p>
--	---	--------------------------------------	-----------------------------

Бақылау сұрақтары:

1. Терминологияның даму кезеңдері
2. Қазақтың ұлттық терминдерін жасау кезеңі

Пайдаланған әдебиеттер:

2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. Алматы: «Сөздік – Словарь», 2005. – 240 б.
3. Реформатский А. А. Введение в языкознание/Под ред. В.А. Виноградова –Москва: Аспект Пресс, 1996. - 536 с.
4. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М.: Высшая школа, 1986, -159 с.
5. Қахраман М. Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер(түркі тілдері): кандидаттық диссертацияның қолжазбасы.- Астана. 2009. -164 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.
7. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасырдағы қазақ терминологиясы; 1910-1930 жылдары): монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚК, 2008. – 240 б.
8. Жұбанов Қ. О терминологии казахского литературного языка. – Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. -581 б.
9. Жұбанов Қ. О специфике слов-терминов. – Бюллетень государственной терминологической комиссии. №2. 1935. – Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. -581 б.
10. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. -304 б.
11. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. ФГД дис... авторефераты. 1997, - 42 б.